

MAGYAR IZRAEL

AZ

ORSZÁGOS RABBIEGYESÜLET

KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

Dr. NEUMANN EDE

HETEDIK ÉVFOLYAM

NAGYKANIZSA, 1914

BALOG OSZKAR KÖNYVNYOMDÁJA

TARTALOM.

Vezércikkek

	Lap
Bacher Vilmos	1
A status quo ante hitközségek szervezkedése	37
Mikor teszek majd én is házamért?	81
Rokkantjaink, özvegyeink, árváink	101
Háboruban ...	125
Dr. Perls Ármin ...	141
A béke szózata	143
Dr. Mezey Ferenc: Egy békeszózat körül	157

Vallásos és felekezeti élet

Dr. Steinherz Jakab: A prédikáció helye	27
Büchler Zsigmond: A prédikáció kérdéséhez	28
A tanítók lakbérilletménye	31
Dr. Löwinger Adolf: Löw Immánuel	45
Az Országos Rabbiképző-intézet	48
Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat	59
Dr. Kálmán Ödön: Indítvány	63
Dr. Fényes Mór: A zsinagógai naptár és az ünnepek ismertetéséhez	65
Dr. Groszmann Zsigmond: Felekezeti vonatkozású törvények 1913-ban	69
Dr. Goldberger Izidor: Péntekesti irásmagyarázat	88
Dr. Groszmann Zsigmond: Felekezeti oktatás a magyar törvényben	105
Az állatvédelem támogatása	133
Dr. Schnitzer Ármin: Egy öreg rabbi irónappájából I. II.	147, 163
Rosenthal Tóbiás: A prédikáció II. ...	150
Az autonómiai bizottság memoranduma	151
Dr. Flesch Ármin: A péntekesti irásmagyarázatról	169
Az Izr. Országos Irodája elnökségének levele az Orthod. Izr. Központi Iroda elnökéhez ...	175

Tudomány és irodalom

Dr. Heller Bernát: Kármán Mór	8
Dr. Blau Lajos: Maimuni törvénykódexe történeti világításban	11
Dr. Lövy Ferenc: Péchi Simon Psalteriuma ...	67
Dr. Krausz Sámuel: Egy rabbi műhelyéből ...	90
Dr. Klein Mór: Az ítélet napjai	162
Dr. Steinherz Jakab: A háboru a bibliában I.	171

Egyesületi ügyek

A korpótlék	30, 90
Egyesületi élet				33, 71, 112, 175
A nyugdíjügy				128

Krónika

33, 77, 92, 115, 135, 154, 176

Vegyesek

100, 124, 140, 180

A hetedik évfolyam munkatársai

Dr. Blau Lajos 11, Büchler Zsigmond 28, Dr. Fényes Mór 65, Dr. Flesch Ármin 169, Dr. Goldberger Izidor 88, Dr. Groszmann Zsigmond 69, 105, Dr. Heller Bernát 8, Dr. Kálmán Ödön 63, Dr. Klein Mór 162, Dr. Krausz Sámuel 90, Dr. Lövy Ferenc 67, Dr. Löwinger Adolf 45, Dr. Mezey Ferenc 157, Rosenthal Tóbiás 150, Dr. Schnitzer Ármin 147, 163, Dr. Steinherz Jakab 27, 171.

MAGYAR IZRAEL

AZ ORSZÁGOS RABBIEGYESÜLET KÖZLÖNYE

Szerkeszti **Dr. NEUMANN EDE**

Megjelenik július és augusztus kivételével havonként egyszer.

Előfizetési ára évi 6 korona. Az egyesület tagjai a tagsági díj fejében kapják.
A kéziratok és előfizetési díjak a szerkesztőhöz küldendők.

Bacher Vilmos.

Meghalt. Nehéz elgondolni. Még nehezebb elviselni. Hát csakugyan valóság? Már hónapokkal ezelőtt sejtettük, hogy nem lehet megmenteni. A fenyegető veszteség réme ott állt lelkünk előtt, sötétségbe borítva szívünket. De elutasítottuk magunktól a borzasztó gondolatot. Nem akarunk, nem tudunk lemondani a reményről. És bekövetkezett. Gazdagabbak lettünk egy nagy, mély, szentséges fájdalommal.

Ez a fájdalom nemcsak a miénk. Bacher Vilmos koporsója mellett ott volt velünk, gyásztól lehajtva az egész zsidóság. Vallása, tudománya, legmagasabb ideáljai. De a legnagyobb rész nekünk jutott ki. Mert mi rajongó *szeretettel* csüngtünk a dicsőn, a kihez bámulattal tekintettek fel a legjobbak, a kinek nagysága előtt hódolattal borultak le a legnagyobbak. Nekünk, magyar rabbiknak nemcsak szellemének, hanem szívének kincseit adta. Fejedelmi bőkezűséggel ajándékozott meg velük és ezért övé volt szívünk: hűsége, ragaszkodása, kiapadhatatlan szeretete.

Büszkék vagyunk fokozott fájdalomunkra. Mély bánatunkba, mérhetetlen gyászunkba boldogság vegyül. Könnyeinken át annak a tudata ragyog, hogy az a férfiú, a kiben az egyetemes Izrael dicsét és dicsőségét látja, a kinek neve a legnagyobbak és legtisztábbak között tündöklök, a tudomány koronás fejedelme, vallásunk fölönt főpapja, a kinek homlokáról felénk sugárzott a főpapi diadém felirata: »Szent az Örökkévalónak«, hozzánk állt legközelebb, a miénk volt szívének minden dobbanásával, lelkének minden gondolatával.

Csak mi ismerjük értékét teljes nagyságában. Vagy legalább sejtjük, mert ő tudatosan takarta és egész lénye tiltakozás volt az ellen, hogy föllebenjen a fátyol, a melylyel szűziesen befödte. Sejtjük legalább, mert mégis csak belepillanthattunk lelkének rejtekeibe, mert mégis csak feltárltak előttünk azok a hájak, a melyek csupán csak alkotásainak szemlélői előtt ismeretlenek maradtak.

Vajmi kevesen vannak, a kiknek méretei össze nem zsugorodnak, midőn a bámulattól indítva, a melyre műveik készletnek, egyéniségük

felé közeledünk, hogy valójuk igazi mivoltát lássuk. Mesterünk nagysága nőttön nőtt, mennél közelebbről szemlélhettük.

Mesébe illő a munka mennyisége, a melyet csudálatos elméje végzett. Élete hatodik évtizedének bezárulásakor a hatszázat meghaladja írásainak száma. Ezek sorában negyvenöt az önálló mű. Mindmégannyi mély kutatás eredménye. Hol van az a tudós, a kinek termékenysége az övével mérkőzhetnék? Ha nem korunkban él, ha rég letűnt század fia, a tudomány történetirői kétségbevonják, hogy *egy* ember keze alkotta műveinek nagy sokaságát. És miként termékenysége, azonképpen munkáinak magas értéke bámulatra ragad. A legelső tekintély kutatásainak széles nagy mezején. És ezt a tekintélyt készségesen elismerik mindenütt, a hol igazságosan értékelik egy hatalmas szellem fáradhatatlan munkájának eredményeit. Bacher Vilmos előtt meghajtják a zászlót ott is, a hol különben tartózkodva fogadják a tudomány zsidó művelőinek munkáját és arra a szokottnál szigorubb mértéket alkalmaznak. Ebben a tekintetben a zsidó theológiának egyetlen egy képviselője sem közelíti meg korunkban. Az agádáról szóló hat kötete, a szentírásmagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének szentelt könyvei és értekezései ott vannak azokon a polcokon, a melyekre a könyvek tengeréből kiválasztott örökbecsű műveket helyezik. A kutatás mélysége, a teljes anyag birtoka, szinte megdöbbentő alaposág, a szempontok magassága, a rokon tudományokban való páriját ritkító otthonosság, egy az egyetemes szellemi élet minden számottevő nyilvánulása és értékes terméke iránt melegen érdeklődő és annak hatásaitól folyton táplált és gazdagított léleknek a kutatás ezer meg ezer részlete felett kimagasló univerzalizmusa, kitünő módszer, akribia, világosság, a forma előkelő egyszerűsége és mindenek felett a nagy buvár magas, hófehér egyéniségét tükröző, az utolsó pontig terjedő tárgyilagosság, hűség, megbízhatóság, oly kiválóságok, a melyeknek összességével a legkitünőbbeknél is ritkán találkozunk, mindmégannyian bámulatot keltő ékességei műveinek. És ezek mellett a tudomány legcsekélyebb munkásaival szemben is hálás elismerés, minden komoly törekvésnek, még a legszerényebb eredménynek is készséges méltánylása. A zsidó theológia legfontosabb ágainak műveléséhez pedig a kitünő orientalista munkássága kapcsolódik, a mely zsidó vonatkozások nélkül szükölködő irodalmak berkeibe is viszi. De legszivesebben a zsidó szellem termékeire irányul tekintete és ha az agáda, a szentírásmagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének terén a legelső tekintély, a zsidó irodalom perzsa termékeinek egyetlen kutatója és tudományos feldolgozója. A legnagyobb tekintélyek és ismeretlen kezdők tanácsért és utmutatásért fordultak hozzá, a tudományt, az irodalmat, a felekezeti kulturát szolgáló minden komoly vállalat támogatását kereste és ott volt mindenütt a gyarapítók és előmozdítók között a legelső sorban. Fejedelmeknek járó hódolat vette körül, valahányszor tudományos intézmények igazgatásában való közreműködése külföldi tudósok körébe hívta, a legfényesebb, hazai viszonyaink között elképzelhetetlen ajánlatokkal iparkodtak őt elhódítani tőlünk és

midőn néhány hónappal elhunyt előtt tudomásra jutott a szomorú valóság, hogy egészsége megrendült, hogy nem folytathatja működését abban az iskolában, a melynek gondozása annyira szívéhez nőtt, megdöbbenéssel szóltak egy veszteségről, a melyet pótolni nem lehet, egy nagy, súlyos csapásról, mely az egész zsidóságot érte.

És ő a *mienk* volt. Az egyetemes Izrael számára dolgozott, annak javait és dicsőségét gyarapította, kincseit élete utolsó pillanatáig gazdagította, de a magyar zsidóság volt szívének szerelme. Ifjú korától pályájának végső határpontjáig. Nem engedte, hogy azok kicsiny köréből, a kiket bizalmas barátságára méltatott, a nyilvánosságba kerüljön annak a hódolatnak csak sejtelme is, a melylyel az egész külföldi tudományos világ nevének adózott, de nem tagadta, hogy az eredmények, a melyek hazájában jutottak munkájának, boldogsága voltak életének. Az eredmények és nem azok értékének az elismerése. Mert mit adott és mit adhatott a haza, mit adott és mit adhatott a magyar zsidóság Bacher Vilmosnak? És mit várt Bacher viszonzásul az ő nagy szerelméért? A nagy megbocsátó, a ki szívének mérhetetlen jóságában gyengéd kimélettel ítélte meg a hiu, botló, gyarló embereket, a ki nem tűrte, hogy kemény szóval sujtsák azokat, a kik rászolgáltak arra, nála soha nem tapasztalt felháborodással méltatlankodott, midőn szóba hozták, hogy a Tudományos Akadémia nem nyitotta meg előtte kapuit. »Hát én azért dolgozom?« kiáltott fel.

A zsidó tudománynak és irodalomnak vajmi kevés számottevő munkása volt a hazában, midőn elfoglalta főiskolai tanszékét. Senki sem kisebbíti érdemüket. Senki sem tagadja meg a babért azoktól, a kik először jártak töretlen utakon. De otthont ő épített tudománynak és irodalomnak, midőn Bánóczy Józseffel megalapította a Magyar Zsidó Szemlét, a mely egyszersmind első komoly organuma volt a magyar zsidóság felekezeti közérdekeinek. Nagy agádaművének a Rabbiképző első értesítőjében megjelent első kötete a tudományos munkák immár nagyra nőtt sorozatát nyitja meg, a melylyel a zsidó tudomány polgárjogot vivott ki magának a magyar szellemi életben; irodalmi társulatunk Évkönyvei, a melyeknek első köteteit ő szerkesztette Mezey Ferencsel, egy új világot tártak fel a műveltek előtt és széles körben érdeklődést keltettek a zsidó szellem alkotásai iránt, bibliát ő adott a magyar zsidóságnak és ezt a nagy nemzeti munkát, a melynek jelentőségét ma még kellően értékelni nem lehet, végezte nesztelenül, szinte észrevétlenül azzal a hű gárdával, a mely köréje sereglett, soha sem éreztetve, hogy ő a vezér és hogy a munka javarésze az övé.

De ha megiratlanok maradtak volna művei, ha tolla nem gazdagítja remek alkotásaival a tudományt, örök hála kötelezi a zsidóságot és maradandó emléket biztosít magának a hazában azzal a mélyhatású munkával, a melyet a Rabbiképzőben végzett. Bálványozott mestere volt tanítványainak és abban az imádatban, a melynek részese volt, öntudatlanul kifejezésre jutott annak az elismerése, hogy nálánál hűségesebben,

lelkesebben, nemesebben senki sem fogta fel tanítói hivatását. Erről szeretnénk szólni. De a könny elfojtja szavunkat. Még nincs meg a lélek nyugalma, hogy az ő tanítói egyéniségét rajzoljuk. E sorok, melyeket a fájdalom sugalt és a bánat ír, a gyásznak tolmácsai, de nem kísérik meg a dicsőnek méltatását. Sem a buvárét, a ki a tudományt gyarapította, sem a tanítóét, a ki a tudomány és mindennek felett a vallás és a nemzet szolgálatának egy nemzedéket nevelt.

Élete hatodik évtizedének bezárultakor szeretetünk és hálánk szerény jeleivel járultunk eléje. A tudományt szolgáló folyóiratunk és e lapok tudatossá iparkodtak tenni az ő jelentőségét. Minden ecsetvonás más-más nézőpontból festette. Akkor is azzal a tartózkodással, a melyre Bacher Vilmos egyénisége kötelezett. Ünnepeztük. És ő nem tiltakozott. Nem tiltakozott hozzánk való szeretetből.

Az az ünnep, a melynek meleg bensősége minden résztvevőnek szívét áthevitette, a tanítónak szólt. A tanítónak, a ki a hűségnek és kötelességtudásnak mintaképe volt, a ki nemcsak szavával, hanem lelkének tisztaságával, magas jellemének ragyogásával, eszményiségével tanított, a ki maga magán mutatta meg, hogy a hivatást miként kell szeretni, hogy miként kell buzgólkodni minden jóért és nemesért, miként kell megvalósítani a legmagasabb ideálokat az élet minden körében: a családban, a hivatásban, a munkában. A tanítónak szólt, a ki minden tanítványában fiát látta, a kinek gondozását és előmozdítását egy magasabb törvénytől reá rótt kötelességének ismerte, a ki gyönyörét, büszkeségét, boldogságát lelte minden sikerben, a mely osztályrészüln jutott azoknak, a kiket nevelt, nevelt párját ritkító hűséggel és komolysággal, nagy felelősségének teljes tudatában. *Szeretet* melegítette át tanítói tevékenységét és ez a szeretet egyre fokozódott az évek haladásával és midőn főiskolánk élére került, oly törekvésekben nyilatkozott meg, a melyekben a legtisztább humanizmus érvényesült. Tanítványainak, jövődő lelkészeinknek szólt nemes szívének egyik végső óhaja is, azok sorsa foglalkoztatta, a kik késő napok multán készülnek majd szent hivatásukra abban az iskolában, a melynek ő soha el nem halványuló dicsősége volt.

De nemcsak a legjobbak és legnagyobbak, hanem a legboldogabbak egyike volt. Ez az ő boldogsága, mely kedélyének örökös derűjében, bájos humorában és törhetetlen optimizmusában tükröződött, mely ott mosolygott mindig poétai lelkének minden megnyilatkozásán, az élet igazi értékeinek bölcs felismeréseiből fakadt. Az élet művésze volt és a Gondviselés kongeniális nőt rendelt melléje, a ki nemcsak családi szentélyébe a legtisztább boldogságot varázsolta, hanem szívével és szellemével, megértő lelkének nagy erejével mindig azon volt, hogy élete csupa harmónia legyen. Hitvesének bölcs szeretete szenvedéseit is gyönyörökké tudta változtatni.

Ezzel a boldogsággal is példát adott. Bőkezű volt kincseivel és hálásan fogadta azt, a mit az élet neki adott. Hogy ragyogott a boldogságtól, midőn megültük születése hatvanadik évfordulóját. És azon a

felejthetetlen ünnepnapon a boldogság csodát művelt. Megnyitotta ajkait, hogy maga magáról beszéljen. Bacher Vilmos maga magáról beszélt. Egyetlen egyszer történt életében. Szózata annak az ünnepnek nemcsak legmagasabb mozzanata volt, hanem maradandó emléke is. És oly hű jellemképe mesterünknek, hogy szinte belekivánkozik ennek a szomorú megemlékezésnek keretébe.

Azt mondá:

Az elismerés és jóakarát, a barátság és ragaszkodás, a szeretet és hűség oly benső és bőséges megnyilatkozásaira, melyek az általuk ünnepivé vált ez órában nekem annyi kiváló testület részéről és oly kitűnő férfiak ajkairól jutottak, megfelelő módon csak egygyel válaszolhatnék: a mély meghatottság és a tiszta boldogság némaságával.

De a forró hálaérzet, melyet ama megnyilatkozások lelkemben keltek, szóra készlet; אֲדַבֵּר וְיִרְחַק לִי אַפְתָּה שִׁפְתַי יִתְעַנֶּה, kell beszélnem, hogy megkönnyebbüljek, kinyitom ajkaimat és felelek.

De érzem, hogy a hála szavát a vallomás szava kell hogy megelőzze, érzem, hogy mikor oly rendkívüli módon a tudomány e hajlékában és előzőleg a vallásos emelkedés szentélyében áldó és magasztaló szavak tárgya voltam, nekem is kell enmagamról beszélnem, hogy üdvözlőim e diszes gyülekezete előtt feltárjam lelkemet és vallomást tegyek életemről, működésemről.

Vallomásom igéjét pedig hadd vegyem onnan, a hol évezredek óta érző és hívő szívek találták legbensőbb érzelmeiknek kifejezését: a mi zsoltáraink könyvéből.

Egy rövidke zsoltárnak kristály tisztaságú szavait magamévá tevén, mindenekelőtt Istenhez fordulok és vallom: ה' לֹא גַבַּהּ לִבִּי וְלֹא רָמַי עֵינַי, Ó, Örökkévaló, nem volt fenhéjázó a szívem, nem voltak büszkék a szemeim! E pillanatban sem, midőn egyéni földi létem egy muló időpontját nyilvános ünneplés alkalmává tették és elhalmoztak az elismerés és dicséret viruló koszorúival, e pillanatban sem a büszkeség az, mely áthatja szívemet, hanem komoly és őszinte meghajlás a Mindenható előtt, ki megengedte, hogy tanának és hiveinek szolgálatában tölthettem életemet és ki kegyelmében ezt az örömnapot megérette velem.

És tovább vallom zsoltárom szavaival: לֹא הִלַּכְתִּי בַגְּדֹלוֹת וּבַנְּפִלְאוֹת זִמְמִי nem jártam olyan dolgokban, melyek nekem nagyok és nehezek. A céloknál, melyeket kitűztem magamnak, a munkában, melyet elvállaltam, nem léptem túl az egyéni tulajdonságaim és képességeim által megjelölt határokat. Engem családi hagyomány és nevelés, hajlamom és tehetségem a zsidóság tudományának és irodalmának munkásává tettek. Tanulni és tanítani: ez lett életem tartalma. Tanultam ifju éveimben és öszült fejjel; tanítottam élőszóval és írott műveimben.

Áldom a Gondviselést, hogy 33 évvel ezelőtt oly hivatást juttatott osztályrészemül, melynek gyakorlásában tudományunk mivelése, tanítása és terjesztése lett egyedüli feladatommá.

E hosszú évtizedekben ugyan nem egyszer azon kívánság szólalt meg lelkemben, hogy a hivatásom és hajlamom szabta határokon kívül is szolgáljam hitünk, felekezetünk szent ügyét, hogy kivegyem részemet a zsidóság belső életének fejlesztésében, külső támadások ellen való védelmében. Zsoltárommal tovább vallhatom; **לֹא שִׁוִּיתִי יְדִוּמַתִּי נַפְשִׁי** bizony csitítottam, csendesítettem lelkemet. Nem hagytam el hivatásom munkakörét, a tudomány művelésének és tanításának szenteltem erőmet és napjaimat. Arra törekedtem, hogy minden körülmények között megőrizsem lelkem egyensúlyát és nyugalmát, mint föladatomban teljesítésének multhatatlan föltételét.

Áldom érte a Gondviselést, hogy törekvésem nem volt hiábavaló és hogy csendes munkásságom határain belül is szolgálhattam azt a nagy közösséget, melyhez születésemtől és életmunkámtól fogva tartozom.

E közösséget, a magyar zsidóságot, melynek hivatott vezérei, képviselői és szószólói ez órában engem körülvesznek, méltán mondhatom drága anyámnak, a kinek szülöttje és neveltje vagyok, kitől a készülési évek elválasztottak és kihez szeretettel tértem vissza, hogy házában végezzem az általa reám bizott szent föladatot. És így alkalmazhatom magamra zsoltárom további szavait: **בְּגִמְלָה עָלַי אָמַן** olyan voltam, mint az elválasztott gyermek, a ki visszatért anyjához, hogy mindvégig nála maradjon.

E pillanatban pedig, midőn a magyar zsidóság e diszes képviselete részéről annyi szeretetet, annyi gyöngéd figyelem, annyi elismerés nyilvánult irántam, meghatottan mondom: **בְּגִמְלָה עָלַי נַפְשִׁי** olyan bennem a lelkem, mint egy boldog gyermek, kit az anyai szem sugara, az anyai ajkak mosolya, az anyai szív melege megörvendeztet; és boldogságomban az Énekek Éneke szavaival beszélhetek a koszorúról, melylyel engem megkoszoruzott anyám, szívem örömeinek napján, **בְּעֶטְרָה שְׁעֶטְרָה לֹא אָמַן בַּיּוֹם** Drága anyám, édes magyar hazám zsidósága, fogadd hálámat a koszorúért, melylyel ma ékesítetted fejemet!

Az ünnepnapnak egyik kimagasló mozzanata az Országos Rabbiegyesület közgyűlése volt, mely a szeretet és lelkesedés megható nyilvánulásai között megválasztotta az egyesület diszelnökének. Bacher a magyar rabbik szövetségének megalakulása óta meleg érdeklődéssel viseltetett annak céljai és törekvései iránt. Rabbinak tekintette magát, a kinek szívében visszhangot talált minden óhajunk és gondunk. Részt vett munkáinkban és küzdelmeinkben, ott volt gyűléseinken, a melyeknek jelenléte diszt és méltóságot adott. Az a férfiú, a kinek minden pillanata megbecsülhetetlen érték volt a tudományra nézve, a kinek műhelyében a munka soha nem szünetelt, nem sajnálta tőlünk idejét és erejét. Ő tartotta az első tudományos felolvasást egyesületünk közgyűlésén, az ő dolgozata volt az első, mely a lapokat ékesítette. Cikke, mely az amerikai rabbik Központi Értekezletének tizenhetedik évkönyvét ismertette, a következő szavakkal zárul:

Nagyszabásu és sokoldalú tevékenységről tesz tanúságot az Évkönyv, melyből az adatokat merítettem. Amerikai keretek között mozog és amerikai viszonyokat tükröztet vissza. Sok olyasmi van benne, a mi hazai viszonyaink közt nem volna helyén. De az ernyedetlen kitartás, a céltuda-

tos munkakedv, az erős karszellem, a minden zsidó ügy iránt való lelkesedés, a tudomány szeretete, a törhetetlen bizalom oly tulajdonságok, melyek az amerikai rabbi egyesület működésében érvényesülnek és melyektől egyedül várhat ifjú egyesületünk is fönnmaradást és állandó sikereket.

»Egyesületünk.« Így fejezte ki a magyar rabbik közösségéhez való tartozásának tudatát. A mester társunk akart lenni. Lelkünkbe véssük szavait, a melyek hozzánk való nagy szeretetéből fakadtak. Fontosnak tartotta az intelmet. Akkor írta meg, midőn meggyengült szeme eltiltotta minden munkától. Ennek kimondásában nem gátohlhatta meg semmiféle tilalom. Folyton velünk volt. Buzdítva, bátorítva, serkentve, valahányszor a siker késése türelmetlenné tett és lohasztólag hatott lelkesedcsünkre. Tettnek nevezte e lapokat, ő adta meg a nevet, a melyet viselnek.

A diszelnöki méltóságot nagy kitüntetésnek és magas tisztségnek tekintette. Azt írja a létesítendő nyugdíjalap javára tett nagy alapítványát közlő levelében: »Életmunkámnak nagyobb és fényesebb jutalmát nem kívánhatom, mint azt, hogy hazám zsidósága szellemi vezéreinek egyesülete arra méltatott, hogy diszelnökévé választott.« És az új cím, a melylyel Bacher szavai szerint őt, valósággal pedig egyesületünket ékesítettük, még szorosabbra füzte a köteléket, a mely annak alapítása óta hozzá kapcsolta. Ennek a diszelnöki oklevél átvevésének napján nyomban tanujelét is adta, mert az új cím, ugymond, »együttal megerősíti azon kötelességek tudatát, melyeket az Egyesület felvirágoztatására és nagy feladatainak teljesítésére nekem is kell elvállalnom.«

Tavalyi gyűléseinken már nem lehetett jelen. De melegen érdeklődött minden mozzanatuk iránt és elmondatta magának a tanácskozás és eszmeváltás minden részletét. Nagybeteg volt és felgyógyulását alig remélhettük már, midőn az utolsót tartottuk. Az ő üdvözetével és áldásával nyitottuk meg. A gyermekeit áldó patriarka képe támadt fel lelkünkben, midőn kórágya mellett álltunk.

Végtelen sokat vesztettünk. Igazán leesett fejünk koronája.

Bloch Mózes koporsójánál a talmud nagymesteréhez intézett bucsuszavát azzal a panaszszal kezdte: »Csak én egyedül maradtam meg, hogy neked hirt adjak.« Zokogva mondta, hogy azok közül, a kik az első órától kezdve Bloch Mózesrel vállvetve Magyarország zsidó főiskolája feladatainak teljesítéséhez hozzáfogtak, egyedül csak ő maradt meg, hogy megmondja, hogy mi volt az elhunyt életének jelentősége és maradandó dicsősége.

Most már ő is elköltözött. Négy évvel ezelőtt azt hittük, hogy »erejének delelő pontján, munkásságának derekán áll« és most őreá is a sirnak éjszakája borult már.

Nincs mértéke fájdalmunknak. Nincs ir szívünk vérző sebére. Dicsőségünk voltál, Bacher Vilmos, és végtelenül szerettünk. Mélységes gyászszal lelkünkben állunk sirhalmod mellett. Szent lesz előttünk emléked mindenha. Ugy rójjuk le nagy tartozásunkat irántad, hogy ideálunknak tekintünk ezentul is, hogy eszményképül állítunk azok lelke elé, a kikre a jövőben legmagasabb javaink gondozása lesz bizva.

Kármán Mór.

Feledhetetlen mesterünk, Bacher Vilmos halálának napján ért engem a Magyar Izrael igen tisztelt szerkesztőjének felszólítása, hogy Kármán Mór 70. születése napja alkalmából (1843. dec. 25-én született) én szóljak róla e folyóirat olvasóihoz. És én úgy érzem, hogy a mélyen gyászolt mester is int, vállaljam ezt a föladatot. Hiszen dicső nevének talán utolsó aláírását annak az üdvözlő iratnak szentelte, mellyel a magyar tanárság Kármán Mórnak hódolt.

De sokkalta bensőbb okok is igazolják, hogy a Magyar Izrael azon száma, mely Bacher Vilmos magasztos emlékének szentelendő, ne tagadja meg az ünneplés egy szavát Kármán Mórtól. Legmélyebb mivoltukban rokonlelkek ők. *להבדיל בין החיים בין המתים*. Mindketten *על ברכי התורה* a thóra levegőjében nevelkedtek, mindketten a Szent Írást tisztelik erkölcsi okulásuk és tökéletesedésük kufejéül. Bacher Vilmosnak szinte egész élete a zsidóság szolgálatában telt el; az ő pályájának zsidó vonatkozásait szemléltetni, szinte pazarlás, *בלו תבלת פטור מצניצת*, de azért a magyar zsidóság mégsem fog elzárkózhatni az elől a feladat elől, hogy kifejtse, mi volt neki Bacher Vilmos. Kármán professzor kapcsolata a zsidósághoz ép oly fölbonthatatlan, ámbár a fölületes vizsgálódásnak nem oly szembezőkő, de ép utóbbi időben külsőleg is gyakrabban megnyilatkozik, *עוד יובין בשביה* haladó kora egyre gazdag gyümölcsben s visszavonulva a közélet egyik-másik teréről, többet szentelhet erejéből, értékéből a felekezetének. Mikor tehát sorra vesszük Kármán professzor tevékenységének azon szárait, melyek őt külsőleg is a zsidósághoz fűzik, egy hál' lstennek egyre tartó, egyre erősödő folyamatot mutatunk be.

Kármán Mór előtt a zsidóságot Löw Lipót tárta föl. Kármán saját nyilatkozatait Löwről, valamint Geréb József cikke a Kármán-Emlékkönyvben bámulatraméltó viszonyt tüntetnek föl mester és tanítvány közt. »Volt egy mestere, a kitől sokkal többet tanult, mint az iskolában: . . . Löw Lipót.« »Midőn Kármán csodálatosan rövid idő alatt elsajátította vezetése alatt a biblia nyelvét, mintha egykoru barátja volna: vele együtt tanult, s az általa kiadott »Ben Chanania« munkatársává avatta.« »Löw nem szünt meg buzdítani fiatal barátját, hogy templomi szószéken hirdesse az erkölcs igéit.« Mikor Kármán véglegesen mégis a tanítói pályára tökélt el magát, Löw »nagy gyülekezet jelenlétében fölvezette a templomi szószékre, hogy legalább egyszer hallhassák hivei a tiszta erkölcsű fiatal tudós fenkölt lelkének szózatát, s azután áldólag bocsátotta útjára.« A milyen fogékony, ép annyira hálás tanítványnak vált be Kármán Mór. Löw Lipót születésének századik évfordulóján Kármán mondta el az emlékbeszédet, mely most már angol fordításban is megjelent. A Mult és Jövő legújabb vezető cikkében (1914. I 1.) pedig Löw Lipótra emlékezve vázolja az ideális rabbi képét.

Kármán tehát nem lett pap. (Ő maga a »rabbi« elnevezést tartalmazásabbnak tekinti.) De első tanítói tevékenységét mégis a zsidóság köz-

vetlen szolgálatában fejtette ki: mint a pesti izr. hitközség középiskolai hittanára. Erre a működésére kiváltkép büszke: a nemtörődömséget lelkeségre változtatta. »Magam is tanítottam egyszer – így szól másfél évtizeddel később – vallásunk tanait; tanításom emléke fennmaradt az akkori ifjúságban és nekem is legkedvesebb emlékeim közé tartozik.« »A vallástanítás . . . az istentisztelethez hasonló érzületet támaszt lelkemben.« De Kármán nem maradhatott soká a pesti község hittanára. Már 1869-ben Eötvös József (a ki prophétai szemmel látta meg Kármán és Goldziher professorok jelentőségét) Lipcsébe küldi a gyakorlati tanárképzés tanulmányozása végett. Elment, visszajött, megalkotta a magyar nemzeti középiskolát.

De a zsidóságnak Kármán ezentul is munkása maradt, – kivált a vallásoktatás terén. 1884-ben a pesti hittanárok előtt fejtegette a vallásoktatás elveit s két további előadásban utmutatást adott ezeknek az elveknek részletes alkalmazására. 1886-ban mozgalmat indit, hogy a zsidóság »a többi felekezetekkel versenyezve középiskolák állításával szolgálataiba álljon nemzeti közművelődésünknek«, zsidó középiskoláktól várja vallásos állapotaink javulását, valamint a nemzeti élet gyarapodását. 1903-ban egy zsidó reálgimnasium és gimnasium tervezetét részleteiben is megállapítja; ebben az iskolában a vallásos életünkkel kapcsolatos tanulmányoknak az alsó három osztály heti 4 – 4, a felső hat osztály 7 – 7 órát szentelne.

De ha szükségét érezte, Kármán nem csak a vallásoktatás terén szolgálta a zsidóságot. Az orsz. középiskolai tanáregyesület 1906. budapesti közgyűlésén Barkóczy báró, a közoktatásügyi kormány képviselője kijelentette, hogy az erkölcsi nevelés nem lehet más, mint a helyesen értelmezett kereszténység. (Értsd: katolicizmus.) Ekkor Kármán a magyar törvényhozás multjának fényénél kimutatta, mennyire ellenkezik ez az elfogultság a magyar nemzeti hagyománnyal. Ezt a diadalát még több dicső harca követte, melynek folyamán könnyü volt azon vád ellen védekeznie, hogy ő a vallásoktatást el akarja törölni. Lelkiismerete egyéb kényes alkalmakkor is megszólaltatta. Állást foglalt az egységes autonomia jegyében megindult mozgalommal szemben, valamint legutóbb a magyar talmudfordítás kérdésében, melyről hasonló fölfogást vallott, mint mesterünk, Bacher Vilmos. Mindannyiszor érvényesül elve: »Kötelezve érzem magam a nyilt, határozott szóra.«

* * *

Irodalmi tevékenysége is többszörösen fűződik a zsidósághoz. A zsidó vallástanítás céljaira Cassel Dávid nyomán készítette »A zsidó nép és irodalom történetét« (1868). A Magyar Zsidó Szemle 1884. évfolyamában közreadta »A korszerű hitoktatás elvei« c. előadását, melyet Paedagogiai Dolgozatai sorába is fölvelt (l. 137); kár, hogy az a két előadás, melyben ezeket az elveket részletesen alkalmazta, nincs meg nyomtatásban. Fájlni való, hogy meg nem jelent az az előadás sem, melyben Kármán professor az IMIT egyik gyűlésén a prophéták erkölcsstanát mutatta be. Utóbbi években egyetemi előadásai az ethikáról behatóan méltatják a prophéták tanításait, s midőn két év előtt Kármán egyetemi

pályájának 40. évét ünnepelték, ő ekkor is az egyetemi tanárság és a hódoló hallgatóság előtt megtartotta óráját az etikáról s átmenetül a görög elmélkedéshez a prophéták hirdetéseit magyarázta. Az IMIT millenniumi diszgyűlésén az ünnepi beszédet Kármán mondta. (Nemzeti és felekezeti élet, IMIT Évkönyve 1897. p. 29). Itt azokat a kötelességeket vizsgálja, melyeket a zsidó vallás egyenjogositása a zsidóságra hárit; a vallásnak egyetemességre való törekvése szüntelen harcban áll a nemzetnek függetlenségre és egységre való törekvésével. De ez a küzdelem áldásos. A nemzetet is a hagyomány erősíti, annak megtagadása nem a nemzeti társadalom egységét, hanem annak ép fölbomlását idézné elő. Az egyhitű népek sem vallásos mélység, sem nemzeti művelődés dolgában nem számítanak az elsők közé. (Pl. a spanyol nép.) A zsidóság föladata, hogy erkölcsi tartalmával a nemzeti művelődést telítse. A zsidó történelem nagyjai közül ép azoknak a hatása volt legmélyebb a felekezetre is, a felekezeten túl is, a kik a nemzeti művelődés gazdagságából merítettek: Philo, Gabirol, Maimuni, Mendelssohn.

Volt már szó róla, Lőw Lipótnak mily emléket állított Kármán. Ez a hálás kegyelet Lőw iránt, vonul át Kármán legujabb dolgozatán, melyet a Mult és Jövő ép akkor hoz, a mikor hozzálátok az itt elmondottakhoz. Itt kapjuk Kármánnak talán legtüzetesebb fejtegetéseit a zsidóságról. Nehány vallástörténelmi tétele különösen megkapó. A kereszténység, az iszlám, a buddhizmus az összes népeket keresztényekül, mohamedánokul, buddhistáknak szeretnék megnyerni; a zsidóság csak a maga vallásosságának és erkölcsének példaadó erejével kíván hatni. Az említett három világvallás egy-egy alapítójának imitációját tűzi ki célul; a zsidó vallás embernek ily jelentőséget nem enged, hanem egész Izrael vallásos fejlődéséből vonja le eszméit. (Más helyütt Kármán a vallás klasszikus korait emeli ki.) A mint az erkölcs és a tudomány kapcsolatát a hellén ingenium alkotta, úgy az erkölcs és vallás között a zsidóság teremtette. A zsidóság az ethikai monotheizmus, melyben a vallás nem egyéb, mint az erkölcs szentesítése. (Ezt az eszmét fejtegette nemrég az IMIT egyik fölolvasó gyűlésén Kármán Mór tapsai mellett Hermann Cohen.) Ez az ethikai monotheizmus a zsidóság részére célokat tűz ki. A zsidóság nem törekszik a nemzet fölé emelkedő szervezetre, mint a világvallások. Föladatait a nemzeten belül oldja meg, gazdagodva a haladó művelődés egész bőségével, s másrészt ezzel az egész gazdagsággal szolgálva a nemzetet. A zsidóságnak így kifejtett mivoltához és rendeltetéséhez szabja hozzá Kármán a rabbi hivatását. Ily rabbinak példája Lőw Lipót.

Igy tehát Kármán föllépését a zsidóság kérdéseiben egész az utolsó hetekig kísérelhettük, irodalmi megnyilatkozásait pedig szinte a mai napig. Azért reméljük, hogy ez a kísérellet annak vázolására, mi Kármán Mór a zsidóságnak, csakhamar fogyatékosnak, töredékesnek, csonkának fog bizonyulni főképp az által, hogy Kármántól újabb, s egyre újabb áldás száll a magyar és a zsidó közművelődésre.

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

Maimuni törvénykódexe történeti világításban.

I.

A zsidó népnek az ókorban egymásután a következő három törvénykönyve volt: a tóra, a misna és a talmud, melyek nemcsak időrendben, hanem fejlődéstörténetileg is egymásra következnek. Minden kétségen felül áll, hogy a második zsidó állam egész tartama alatt Mózes öt könyve volt a zsidó nép törvénykönyve.¹ A benszülött, valamint a külföldi zsidóság a tórában látta a »Törvényt«, épp úgy a pogányok is, midőn »a zsidók törvényéről« beszéltek. A Szentföld két nagy pártja, melyek a templom elpusztulása előtt kereken 200 évig egymással harcban állanak, sohasem vitatkoznak a Törvény kötelező voltáról, hanem pusztán értelmezéséről. Ha a szadduceusok a tóra érvényességét vonták volna kétségbe, akkor ezt a tényt a talmudnak első sorban kellett volna emlitenie, a mi azonban sohasem történik és minek a legcsekélyebb nyoma sem fedezhető fel benne. Mindig pusztán egyes mózesi törvények felfogásáról van szó, úgy hogy a szadduceusok és farizeusok vitapontjai a Törvény általános tekintélyét egyenesen megerősítik.

A szadduceus papi nemesség, a mely csekély megszakításokkal kormányon volt, a fentiek szerint a tórát tekintette a zsidó állam Corpus Jurisának. A Törvényt saját felfogása szerint kezelte ugyan, a mely a farizeus irástudók felfogásától alaposan különbözött, de a jogforrást nem tagadta meg. A szadduceusok törvénykönyve, a »Széfer Gezéráta«, melyről csak az ismeretes, hogy felette kemény volt, nem lehetett pentateuchellenes, hanem csupán szadduceus értelmezés alapján a pentateuchusból felépített *kódex*. Mint neve mutatja, az arameus népnyelven volt írva, hogy az összes szadduceus tisztviselők megérthessék és kezelhessék. *Eszerint ebben a törvénykönyvben a zsidó törvény kodifikációjának első példáját láthatjuk.*

A farizeus irástudók, kik a tórában »kutattak«, eleinte nem szorultak ujonnan kodifikált törvényre. Az idők folyamán azonban ez a szükség náluk is beállott. Hogy ez először mikor történt, itt nem szükséges tárgyalni; annyi mindenesetre bizonyos, hogy legkésőbb Akiba volt az, a ki egy halákha-gyűjteményt szerkesztett. Az ilyen gyűjtemény célja nem lehetett más, mint az, hogy a gyakorlat számára törvény-kódex alkottassék. Elméleti vallásos érdeket egy midras-gyűjtemény jobban szolgált volna. A törvényeknek az írás szavától való különválasztását csak abból a törekvésből érthetjük meg, hogy a törvénybeli döntések számára könnyen használható kézikönyv álljon rendelkezésre. Eszerint I. Juda patriarcha halákha-gyűjteményének, a misnának szintén nem lehetett más célja, mint az, hogy kódexül, corpus jurisul szolgáljon. Ennek tartotta Maimuni a mi misnánkat, nem pedig a hagyomány tankönyvének, mint Weiss, kinek felfogása szerint a misnáról szóló első szabály az, hogy: »Juda nem törvénykönyvet alkotott, hogy abból törvénybeli döntéseket merítsenek, hanem halákha-gyűjteményt,

a mely a szóbeli tan foglalata».² Vita tárgya lehet az, hogy a patriarcha tökéletesen elérte-e célját, – Weiss ezt tagadja és állítását erre alapítja, – de nem lehet vita tárgya az, hogy a patriarcha szeme előtt ez a cél lebegett. Hát nem volt-e szükség kódexre? Azt állítom, hogy az összes irástudók a pentateuchus törvényi részét a gyakorlat szabályozása céljából magyarázták. A halákha-alak a hagyományos midras-alakkal szemben másképp meg sem érthető.

Az egyes törvényeknek tárgyak szerint való csoportosítása szintén inkább gyakorlati, mintsem didaktikai célt szolgált. Így például a magán- és büntetőjog a misna negyedik, a házassági jog a misna harmadik rendjében van kodifikálva. Éppen ebben a tekintetben különbözik a midrás a halákhától. A midrás ugyanis a törvényeket a pentateuchusban foglalt sorrend szerint adja, ennek folytán ugyanazt a tárgyat különböző helyeken darabonként tárgyalja; a halákha, azaz a misna ellenben az egy tárgyhoz tartozó törvényeket egy helyen foglalja össze. Ennek az eljárásnak csak akkor van értelme, ha egy kódex létesítése szándékoltatik. A szerkesztő által követett rendszer lehet tökéletlen, – Maimonides csakugyan más rendszert alkotott – de azért rendszer marad. Egyébiránt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mi misnánk szerkesztője, valamint közvetlen elődei is, a törvényeket nem rendezték teljesen újból, hanem már létező gyűjteményeket, melyek számos emberi agyba voltak bevésve, és már ez okból is kellő kiméletet követeltek, simitottak és egészítettek ki. A hagyomány ereje a formában épp úgy érvényesült, mint a tartalomban. Valamely törvénykönyvet a rendszerében vagy formájában mutatkozó fogyatkozások törvénykönyvi jellegétől nem foszthatják meg. A halákha-kódex, rabbinikus nyelven halákhót, akár a mi misnánk, akár valamely elődje, felváltotta a tórát, mint a törvény kézikönyvét, melyül addig szolgált. Más szóval a tóra helyett a misna lett a gyakorlatban használt kódex. A tóra, mint az Isten szava, a törvény forrása és tekintélye maradt ugyan, de előforduló törvénybeli kérdés esetében a második századnak egyetlen egy tannája sem kereste az adandó választ Mózes tórájában, hanem az emlékezetében felhalmozott halákhában, némelyik pedig midrasokban. A viszony teljesen az, mint ma a talmud és a kódexek között. A forrás és a tekintély a talmud, melyhez különös esetekben tanácsért fordulnak, a mindennapi szükséglet kielégítésére azonban a Sulchan Árukh szolgál. Hogy Mózes törvénykönyvét, mint közvetlen döntvényforrást mikor váltotta fel valamely halákha-kódex, nem tudjuk, mert Ezra és I. Júda között jó hatszáz esztendő folyt le, mi pedig a hosszú fejlődési fokoknak csupán elejét és végét ismerjük pontosan. Ezra könyve még pentateuchusi törvényekre utal, a misna azonban ezt már nem teszi.

A két *talmud* a misna kommentárjai ugyan, de egyidejűleg kódexek is. A kommentálás elsősorban a misna gyakorlati használhatóságát célozza. Ez a talmud minden oldalán szembeötlő. De erre a bizonyítékra nem is szorulunk, mert állításunkat megdönthetetlenül igazolja az az egyszerű tény, hogy a bab. talmud a szentföldön kívül érvényüket veszített traktá-

tusokat, azaz a misna első és utolsó rendjét nem kommentálta, de Berákót és Nidda gyakorlati értékkel bíró traktátusokkal kivételt tett. Igaz ugyan, hogy a talmud *a mi számunkra* a zsidó törvénynek nem alkalmas kézikönyve, a mint hogy már a régieknek sem volt az, de ez a körülmény semmiképp sem bizonyítja azt, hogy a talmud nem törvénykódexül keletkezett és szolgált. Az amórák egész jól kiismerték magukat benne, épp úgy a saboreusok és gáónok, kik közvetlen utódaik és folytatóik voltak, sőt még a »rabbik« első nemzedékei is. A talmud a misnát, mint kódexet épp úgy felváltotta, mint a misna a tórát, habár a talmud az alapját képező misnát teljesen megtartotta. A misnából magából, a talmud nélkül, nem volt szabad dönteni,³ habár a törvény forrását és tekintélyét a misna alkotta. Minthogy a talmud formájánál fogva kommentár, a rendszer szempontjából tekintve, összehasonlíthatatlanul súlyosabb fogatkozásokat mutat, mint a misna, de ez a körülmény, mint már előbb a misnánál megjegyeztük, nem foszthatja meg a talmudot kódex-jellegétől.

*A talmud tehát a harmadik törvénykönyv, nem „textbook“, mint Ginzberg állítja.*⁴ A 9. század közepéig a talmud a törvénynek nemcsak tekintélye és forrása volt, hanem épp úgy kódexe, kompendiuma, kézikönyve, a melyből ezen törvény képviselői adott esetben döntéseiket merítették.

Az említett időpontban a »Halákhót Gedólót« azaz a »teljes törvénygyűjtemény« szerzője a talmudnak mint kódexnek akkor érzett fogatkozásait meg akarta szüntetni. Megtartotta a talmud formáját, a mint a talmud megtartotta az egész misnát, de az ő korában érvényes döntéseket hozzátette szóval, vagy pedig kortársai előtt érthető valamely más formában. Nincs kétség afelett, hogy a Halákhót Gedólót szerzőjének célja az volt, hogy a gyakorlat számára korszerű kompendiumot készítsen. Ez különösen szembeötlő azokon a helyeken, hol a szerző az érvényben levő törvényt aram nyelven formulázza és azután a misnát vagy a talmudot bizonyítékul idézi.⁵ Említésre méltó, hogy kereken száz évvel előbb *Acha Sabcha* »Seeltót«-jában a zsidó törvényt a szent földön, a midras hazájában, ismét midras formában, azaz a törvényeknek a pentateuchusban levő sorrendjében foglalta össze, a mi akkor már egy fél évezred óta nem történt. A midras-halákhát nem támaszthatta ugyan fel újból, mert az exegétikus alak a törvénygyűjtemény számára akkor már egy rég meghaladott álláspont volt, de megtartotta alapkönyvül a tórát, a folytatólagos midras helyére a folytatólagos halákhát tette, a halákhát mintegy midrassá öntötte át.

Még szorosabban, mint a Halákhót Gedólót csatlakozott a talmudhoz Izsák Alfászi (RIF) törvénykompendiuma, a mely tulajdonképp a talmudnak csupán rövidítése. Kis talmud, a mint csakugyan nevezték. Hogy Alfászi a talmudot pótolni akarta, kiviláglik műve egész berendezéséből és következik abból is, hogy a keleti világban az ő kompendiumát tanulták és nem magát a talmudot.⁶ Maimuni is Alfászi Halákhótját tanította tanítványainak.⁷ Nincs kétség a fölött, hogy a szóban forgó mű kizárólag

gyakorlati célt tartott szem előtt. Nyelve és alakja tekintetében a talmud, melyben a vallástörvényi gyakorlat szabályozása céljából a talmud utáni irodalom fel van dolgozva. Ez a mű nemcsak időbelileg, hanem tárgyilag is a gáoni korszak befejezése.

Alfászi tisztára a talmud körül 500 éven át végzett munka végeredményét vontta le, ellenben fiatalabb kortársa Jehuda Albargeloni »Széfer Haittim« című óriási terjedelmű művében, melyből csak töredék maradt ránk, az egész halákhai irodalmat nyújtotta, még pedig szintén a talmud rendszere szerint feldolgozott alakban. Ő is a törvény normális gyakorlati célját követte, de ezt az egész halákhai anyag előadása által vélte elérhetőnek. A mit Alfászi egy *kompéndiummal*, azt Albargeloni egy *encyclopédiával* remélte megvalósíthatónak. Albargeloni a talmud helyébe Alfászi Halákhótját tette ugyan, melyet szóról-szóra szokott idézni, de műve kompozíciójában inkább a Halákhót Gedolót volt a mintája.

II.

Ez a rövid vázlat azt mutatja, hogy 600 év alatt (500 – 1100) a zsidó törvénynek négy teljes kodifikációja keletkezett, még pedig kettő-kettő majdnem egyidejűleg: a 9. század közepén a Halákhót Gedolót és száz évvel később a Seeltót, a 11. század második felében a RIF és a Széfer Haittim. Kereken 250 – 300 év leforgása után, mint látjuk, előállt a szükség, hogy az egész halákha-anyag újból összefoglaltassék. Ugyanezt a jelentőséget előbbi és későbbi korszakokban is megfigyelhetjük. Ha feltesszük, hogy a hagyományos törvény halákha-alakja Sammaj és Hilléllal erősebben indult meg, – Semaját és Abtaljont még nagy exegétáknak nevezik,⁸ akkor a mi misnánk szerkesztéséig 250 év telt el; ezen időponttól a talmud szerkesztéséig kis 300 év van. A RIF és Jakob ben Áser Tur című műve között 250 év van, a Tur és a Sulchan Arukh között pedig körülbelül 230 esztendő. Ha a zsidó népet a 17. és 18. században általában a rendesnél is nagyobb mértékben el nem nyomták volna és a fejlődés a 19. században nem vesz a zsidó törvénynek kedvezőtlen irányt, akkor bizonyára már ismét új kodifikációra került volna a sor. Jelenleg mindenesetre új kódex esedékes.

A kódexek egytől-egyig keletről származnak, (Spanyolország is ide-számítandó), a zsidó nép ősi székhelyéről és a zsidóság belső fejlődésének termékei. Mint a szaduceus törvénykönyv, a Széfer Gezéráta, úgy a farizeus törvénykönyv is, a misna, a pentateuchusból eredt. Idegen indító hatás a misnánál nem mutatható ki és nem is veendő fel.

Egyes pontokban idegen befolyás érvényesülhet ugyan, de a misna kompozíciója, valamint törzse teljes biztonsággal törzsökösen zsidó. A talmudról, melynek alapszövegét a misna alkotja, ez magától értetődik, épp így a talmud utáni kodifikációkról.

Másképen áll a dolog Maimuni törvénykódexénél. Első pillanatra látható, hogy ez a kódex elődei közül egyikhez sem hasonlít, a mi azonnal megjelenése után a kortársaknak is feltűnt. A törvény *anyaga* a régi, de *formája* egészen új: hiányzanak a források, a szerzők és a nyelv is más

fajta. Régi bor új tömlőben. Be akarom már most bizonyítani azt, hogy Maimuni az eszmét ilyfajta kódex megalkotásához kora általános kulturájából merítette. Legcélszerűbb, ha előbb Maimunit magát hallgatjuk meg. Nemcsak műve bevezetésében, hanem máshol is többször beszél róla és ily módon maga gondoskodott arról, hogy e tekintetben talányok ne maradjanak. A régiek természetesen mindezeket a nyilatkozatokat ismerték, a műből is kiéreztek ujszerűségét, csak hogy nem tudták az ujszülöttet igazi nevén megnevezni. Kép nélkül szólva, nem voltak képesek arra, hogy a Misne Tóra magában álló sajátlagosságát konkrétul felmutassák, mert nem volt meg nekik, kik egészen a talmudban éltek, az ehhez szükséges, a talmudon kívüli tudományokból veendő mérőszinor.

Maimuni művét következetesen מִיְיָ névvel jelöli, soha másképp, a bevezetésben és a műben magában,⁹ valamint a mű megírása előtt és után tett nyilatkozataiban. A bevezetés végén a 613 parancs felsorolása előtt Maimuni a következőt mondja: »Művem Misne Tórának neveztem azért, mert először olvassák az írott tant, azután ezt a művet és belőle megtudják az egész szóbeli tant, anélkül, hogy szükség volna arra, hogy a kettő között még egy harmadik művet is olvassanak.« A Misne Tóra, azaz »a tóra után a második« nevet eszerint csupán az említett okból adta művének, de a mű lényegét a מִיְיָ szó fejezi ki. *A Misne Tóra név csakugyan soha sem található többé Maimuninál.* A fia, ha emlékeztem nem csal, szintén csakis Chibburról beszél. Így pl. egyszer azt mondja, hogy a Chibbur elveinek kifejtését tartalmazó mű kidolgozásával foglalkozik.¹⁰

A szóbanforgó kódexet mint Maimuni maga¹¹ Nachmani¹² is a »nagy Chibbur« névvel nevezi. A mi nyelvünkön ez megfelel a teljes Chibbur névnek. Maimuni egyik kortársa, Izsák ben Abba Mari Marseilleben, Maimuni művét új Chibbur név alatt idézi.¹³ A nagy harcban, mely Maimuni halála után a Móre és Madda körül kitört, Juda ibn Alfachar ugyan Misne Tórát említ, mert ez rimelésébe jobban illik, de Áron bar Mesullam egyszerűbben Chibburt mond.¹⁴ A kérdés már most az: mit jelent Chibbur? Az eredményt előrebocsátva, azt válaszolom, hogy *Chibbur ugyanaz, a mit a scholastica summának nevezett és a mit mi rendszernek nevezünk.*

Summa alatt a vallásos doktrina rendszeres összefoglalását értették, ellentétben *commentatioval*. »A magasabb oktatásnak, mondja Paulsen,¹⁵ a középkorban két alakja volt: *commentatio* és *summa*.« *Ugyanezeket a szavakat találjuk Maimuninál.* Pinchas ben Mesullam alexandriai bíróhoz intézett levelében Maimuni szóról-szóra ezt mondja: »Tudd meg uram és barátom, a ki valamely könyvet ír, akár a tóráról, vagy más tudományokról, legyen a szerző akár a régi pogányok közül való, kik a tudomány birtokosai voltak, akár orvos, a két módszer egyikét követi: *a summa módszerét, vagy a commentatio módszerét.* A *summa* csupán a biztos tételeket említi, minden ellenvetés és minden igazolás és minden bizonyíték nélkül, mint ezt Rabbi Jehuda, a szent, az ő misna-summájában tette. A *commentatio* említi a biztos tételeket, de más véleményeket is,

melyek neki ellenmondanak, minden tételnél a nehézségeket és ezek megoldását, a bizonyítékot, hogy ez igaz, amaz pedig hamis, ez plauzibilis, amaz pedig nem plauzibilis. Ez a talmudnak az eljárása, mert a talmud a misnának a kommentárja (commentatiója.) Én azonban nem commentatot írtam, hanem summát, a milyen a misna. Ha valaki, a ki a dolgot nem érti, ellenvetné azt, hogy a misnában a tudósok meg vannak nevezve és azt gondolná, hogy ez bizonyíték, hogy t. i. az egyiknek ez a nézete volt, a másiknak pedig másik nézete volt, akkor erre azt felelem: ez nem bizonyíték, mert bizonyíték csak az volna, ha az illető auctorok okai szintén meg volnának adva.«¹⁶ Itt Maimuni élesen jellemzi a két módszer közti különbséget, előzőleg pedig saját műve legjellegzetesebb oldalát a következő szavakkal ecseteli: »Gáonok és más nagyok, már előttem írtak héber és arab nyelven summákat (a mi nyelvünkön: rendszeres összefoglalásokat) és halákhai deciziókat bizonyos tárgykörrel, de a talmud normáit, valamint a tóra összes normáit a szent R. Júda óta előttem senkisé nem állította össze. És mert művem mindent egybefoglal, az Isten nevének megszenteltetésére? Ez egész különös lenne!¹⁷

Maimuni szeme előtt e szerint mintául a misna lebegett, mit különben már a Misne Tóra bevezetésében is mondott. A tanulságos nyilatkozat szószerint így hangzik:

»Mózes korától a szent R. Júdáig nem szerkesztettek summát (חִבּוּר), melyet a szóbeli tan foglalatjaként *nyilvánosan tanították volna* . . . R. Júda összegyűjtötte az összes hagyományokat, az összes jogi ítéleteket, az összes magyarázatokat és fejtegetéseket, melyeket Mózesről hallottak és mindezekből alkotta a misna művét, melyet *nyilvánosan tanított*, úgy hogy *egész Izraelben* ismeretes lett és *mindenki* felírta magának . . . Summát (Chibbur) alkotott, a mely mindenki kezében legyen, hogy hamar tanulhassák meg és ne felejtsek el és R. Júda és törvényszéke a misnát egész életükön át *nyilvánosan tanították*.«¹⁸

Maimuninak még egy negyedik nyilatkozata felette jelentős a Misne Tóra célja és mivolta szempontjából. Ez Maimuninak tanítványához, József ben Jehudához intézett levelében található és így hangzik:

»Bagdadban való letelepedésedet illetőleg megengedem, hogy ott iskolát alapíts, abban taníts és törvénybeli döntéseket adj, mindig Summáimmal (Chibbur) egyezően . . . Foglalkozz a tórával az igaz módszer szerint. Csupán R. Izsák Alfászi Halákótjával foglalkozzál és hasonlítsd össze Summáimmal (Chibbur). Ha a két mű között eltéréseket találtok, akkor tudjátok meg, hogy engem a talmud vizsgálata vezetett erre, és iparkodjatok a talmud illető helyeit megtalálni. Idődet ne töltsd kommentárokkal és a Gemára tárgyalásaival és azon dolgokkal, melyekből csak idővesztés és kevés haszon származik.«¹⁹

A Misne Tóra egyik formulázása ellen emelt kifogásra adott válaszában Maimuni így nyilatkozik: »Célunk ezen summával az volt, hogy a törvényeket az észhez közelebb hozzuk és beláthatóbbá tegyük.«²⁰ A József ben Jehudához intézett és már idézett levél bevezetésében Maimuni

művét »Törvénykönyv« névvel jelöli, mert azt mondja: »Ezt a Chibburt nem azért irtam, hogy általa tekintélyre tegyek szert . . . Eleinte csupán a magam számára irtam, hogy előforduló esetben ne kellessen kutatnom és keresnem. Öreg napjaimra azt látom, hogy a nemzetnek nincs Törvénykönyve, melyben tisztán igaz eredmények vannak minden vita és hiba nélkül, azért irtam művemet Isten dicsőségére.«²¹

Megállapíthatjuk tehát Maimuni saját nyilatkozatai alapján, hogy ő a zsidóságnak oly tanrendszerét akarta megalkotni, melyben nemcsak a talmudi törvény, hanem a biblia²² összes tanai is befoglaltassanak, valamennyi tárgyak szerint rendezve.

A művet az okból készítette, mert a sok műben már nem ismerték ki magukat és abból a célból, hogy művéből mindenki minden kérdésre felvilágosítást szerezhessen.²³ Mint minden régi kodifikátor, úgy Maimuni is azt a célt követte, hogy saját kódexén kívül minden más kódexet feleslegessé tegyen. Ez Maimuniról inkább áll, mint mindenki másról, mert nem valamely részt, hanem az egész zsidó törvényt és a zsidó tan összességét foglalta egybe.²⁴ Konstatálhatjuk, hogy Maimuni nemcsak a kódexeket, hanem az egész rabbinikus irodalmat a talmuddal egyetemben akarta feleslegessé tenni. Ezt világosan meg is mondja a következő szavakban: »Jövendő időkben, ha majd a féltékenység és az uralomvágy megszűnik, egész Izrael kizárólag az én kódexem szerint fog igazodni és minden mást el fog távolítani.«²⁵ Maimuni kódexe tényleg csakhamar a babilóniai iskolafőkhöz is eljutott és a legtöbb törvénytől belőle vette döntéseit.²⁶ Hogy a Misne Tóra mindjárt megjelenése után Franciaországban is ismeretessé lett, következik már Izsák bar Abba Mari idézetéből, melyet előbb említettünk.

Hogy ily műre abban az időben mekkora szükség volt, látható egy nevezetes kérdésből, melyet *József ibn Migáshoz* körülbelül 50 évvel Maimuni művének megjelenése előtt intéztek. Ebben ezt olvassuk:

»Mit szól urunk az olyan emberhez, ki sohasem olvasott Halákhát tanítónál, a Halákha módszerét nem ismeri, sem magyarázatukat, sem olvasásukat, csupán sok gáoni döntvényt és törvénykönyveket látott. Urunk tudja, hogy a gáoni responsumok nincsenek egyenlő állapotban, különösen a régiek, melyek a másolóktól sokat szenvedtek. Ezen felül némely responsum nincs igazi szerzőjének tulajdonitva; sok gáon döntését vissza is vette vagy pedig mások megcáfolták. Szabad-e tehát olyan embernek²⁷ dönteni, kinek főbb ismeretei ezen responsumokra szorítkoznak és a ki nem tudja, hogy mely responsum helyes vagy helytelen? . . . Ki a jogszabály gyökerét nem ismeri és nem tudja, hogy a talmud mely helyéből folyik, szabad-e olyan embernek dönteni és szabad-e benne bizni, különösen, miután nem is istenfélő jámbor ember . . . Arról is tanuskodtak, hogy elébe terjesztett kérdéseknél saját döntését hamisan egy gáonnak tulajdonította . . .«

József ibn Migás a következő feleletet adta:

Országos Rabbiképz - Zsidó Egyetem Könyvtára

az évszázadok folyamán diadalmaskodott, úgy hogy 250 évvel később Alfászi kompendiuma fölött csak dicsérő hangok hallatszottak. Másképp áll a dolog a Misne Tórával. Ily mű kompozíció és következetesség tekintetében azelőtt nem volt. Maimuni nyilatkozata ellenére a misna sem tekinthető hasonló elődnek. Egyébiránt nem tudjuk, hogy a halákhának a tórától való elkülönítését nem érezték-e praetanniatikus korban szintén újításnak és nem küzdöttek-e ezen újítás ellen. Tény az, hogy még 150 körül Rabbi Jehuda és Rabbi Méir vitafoznak a fölött, hogy micsoda a misna? Méir azt állítja, hogy Halákhót, Jehuda pedig, hogy midras.³⁶ A vita arról szól, hogy a hagyományt milyen alakban kell előadni: midras-alakban-e, vagy halákha-alakban? A mi nyelvünkön szólva: a misnát adják-e elő vagy a Mekhiltát, Szifrát és Szifrét? E kontroverziából megállapíthatjuk, hogy a két irány még 150 körül küzd egymással, míg 200 körül Juda patriarcha egyéni tekintélyével és hivatalos hatalmával eldönti, hogy a hivatalos tananyag a halákha, vagyis az, a mit most misnának nevezünk. De ezt csak mellékesen érintjük annak a feltüntetése, hogy a kódex alakja körül már az ókorban is harc folyt. Történelmileg érthető, hogy kompozíciójában oly radikális mű, mint a Misne Tóra, ellenmondást keltett.³⁷ Teljesen új mű volt. A talmud tekintélyei helyett egy ember, Maimuni t. i. jelenik meg, ki ezen fölül egész más nyelven beszél, nem annyira külsőleg, hanem belsőleg, azaz a törvények formulálásában. Maimuni a törvény tartalmának teljes respektálása mellett annak formáját, melyet az évszázadok szintén szentesítettek, valósággal szétzúzta, mire addig példa nem volt. A tárgyak sorrendje más lett, különösen a paragrafusok elrendezése a törvényanyagon belül. A misna szerkesztője, Maimuni mintaképe, ki misna művét 13 halákha-gyűjteményből állította össze, a halákhák formulázását és kétségtelenül az egyes halákha-anyag elrendezését is felette gondosan kimélte. Erről még meggyőződhetünk, ha a misnát a tószeftával és a két talmudban idézett barajttal összehasonlítjuk. Rendesen szóról-szóra egyeznek, csak a döntés különbözik, vagy pedig az egyik (rendesen a barajta) részletesebb. A talmud után keletkezett kompendiumokról ugyanez áll. A hagyomány formájának konzerválása már azért is helyén volt, mert a hagyomány ismerete élő valami volt, nem könyvekből állott, hanem emberi agyakba volt bevésve, különösen a tannák korában, a halákha-anyag tökéletes átalakítása tehát nem mutatkozott célirányosnak. Ezt Maimuni, kinek nem volt történelmi érzéke, figyelemre nem méltatta, a régi auktoritások helyébe személytelen törvénykönyvet, a concretum helyébe abstractumot tett. Ez a *novum* volt az, a mi Maimuni kortársaira oly idegenszerűleg hatott. A többi kompendium és kódex lényegében többé-kevésbé a talmud maga volt, kinek szavát hallották ki belőlük, Maimuni kódexe azonban magában álló képződmény volt, a mely a talmuddal csupán a feldolgozott anyagra nézve tartott közösséget.

A következő korokban Maimuni módszere, eljárása Karo József kódexével diadalmaskodott. Miután *Bét József* című kommentárjában,

melyet Jákob ben Áser négy részből álló »Tur«-jához irt, az egész halákhairódalmat feldolgozta, a végeredményt a Sulchan Árukhba foglalta, melyben a még érvényben levő törvényeket kodifikálta. Forrást itt nem ad és Maimuni nyelvén beszél. *Figyelemre méltó, hogy a zsidó vallástörvény ezen új rendszere ellen ugyanaz az ellenzék támadt, mint Maimuni Misne Tórája ellen.* A Sulchan Árukhnak nem vethették ugyan szemére, hogy a talmudot ki akarja szorítani, azt sem, hogy nem adja meg forrásait, mert a S. Á. egyrészt csupán a gyakorlati törvényeket nyújtotta, másrészt pedig – és ez a fődolog – Karo József a forrásokat a Bét Józsefben már előzőleg megadta. A mit Maimuni utólag akart megalkotni – a forráskimutatást – azt Karo már előzőleg csinálta meg. De a S. Á. ellen is ugyanazt a kifogást emelték, mint a Misne Tóra ellen, hogy t. i. nem ad megokolást és ezért egészen érthetetlen. Ezt nem kisebb ember állította, mint *Jáse Mordechaj*. Hogy a bajon segítsen, külön mű (*Lebus*) megírását határozta el, a mely a kifogásolt fogvatkozásokról mentes legyen, *Lublin Méir* azonban mindkét művet, a Lebust épügy, mint a S. Á-t perhorreskálta, mert mindkettő csak félrevezet és nem ritkán tévesen dönt.³⁸

A Sulchan Árukh a halákhának tradicionális és maimunisztikus feldolgozási módjai között való kompromisszum eredménye, a mennyiben a tartalomban Karo kánonja szerint Alfászi és R. Áser döntéseit követte, a formában pedig Maimunit, természetesen csak a Turim által már kiszabott keretben. Formája miatt a rabbinikus tekintélyek ugyanazokat a kifogásokat emelték ellene a 16. század első felében, mint 400 évvel előbb Maimuni Misne Tórája ellen. Minden ismétlődik a történetben. Mint a Misne Tóra, úgy a S. Á. is utat tört magának és épügy megkapta a maga kommentárjait; mindkét mű merő ellentétben kitűzött főcéljával a halákha irodalmi anyagának kevesbitése helyett annak szaporodását okozta. Mig azonban a Misne Tóra az egyes materiák rendszeres összefoglalásait, pl. Szaadja gáon és más tekintélyek idevágó munkáit annyira kiszorította, hogy teljesen eltűntek, a S. Á. a halákhikus irodalomban pusztítást nem okozott. A jobb a jó ellensége és épezért a Misne Tóra az egész törvényt, vagy tulnyomó részét felölelő rabbinikus nagy alkotásokat is, mint pl. a Széfer Haittimet, melyet már említettünk, a Saaré Szimchát és az Itturt, melyek vele rendszeresség és szabatoság tekintetében nem mérközhetnek, a közhasználatból kiszorította, akár Rasi a R. Gersom, R. Chananél és más nagyok talmud-kommentárait.

Minden halákhikus műnek, a mely az egész hagyományt dolgozta fel, az volt a célja, hogy valamennyi többi művet, beleértve a talmudot is, fölöslegessé tegye, – de egynek sem sikerült. A Haláhhót Gedolót, a RIF, a Ros stb. hosszabb-rövidebb uralkodás után felváltattak. *A talmud mellett csupán Maimuni kódexe az, a mely exceptionális állását mai napig megtartotta, mert valóban saját rendszerrel bír, mig a többi többé-kevésbé a talmud maga. A mi a Misne Tóráról áll, az egyetlen hajtásáról, a Sulchan Árukhról is áll, melyben a Halákha feldolgo-*

zásának két iránya, a talmudi és a maimunisztikus össze van olvasztva. Karo József a beosztást és elrendezést Jakob ben Ásertől veszi, ki maga is már Maimuni hatása alatt áll, a nyelvet és formulázást pedig Maimunitól: tiszta héberséggel beszél és mindent paragrafusokba szed, nem nevez meg forrást és nem idéz szerzőket. A Halákha a Sulchan Árukban, épügy, mint a Misne Tórában, belsőleg és önállóan (a talmudtól független formában) van feldolgozva.

III.

Idéztük már Maimuni nyilatkozatát a két módszerről, melyeket akár vallásos, akár profán mű szerzője követhet. Terminusait פירוט és סביר meg találtuk a középkori scholastika terminológiájának *commentatio* és *summa* szavaiban. Mindebből teljes biztossággal következik, hogy Maimuni a zsidóság tanainak rendszeres feldolgozásában kora tudományos felfogásától vezéreltette magát, más szóval kora tudományos módszerét alkalmazta nagy műve megalkotásában. Bár a *commentatio* és *summa* fogalmainak történetét követhetném, az arab irodalmat nem ismerem és így a részletekben nem tudom a hatást felmutatni, melyet az arab tudományosság a szóban forgó Maimunira gyakorolt. De a legfontosabb pontra, Maimuninak a Halákháról való dogmatikus felfogására nézve, úgy hiszem, arab hatásra utalhatok.

Maimuni a Halákha tekintetében dogmatikus álláspontját a következő szavakkal precizizozta: »Minden dolog, a mi a babylóniai talmudban áll, egész Izraelre kötelező; minden várost és minden országot kényszerítenek, hogy kövessék az összes szokásokat, melyeket a talmud bölcsei gyakoroltak, valamint rendeleteiket és intézményeiket is, mert minden dolgot, a mely a bab. talmudban áll, egész Izrael approbált és azok a bölcsek . . . Izrael összes bölcsei vagy legalább többségük.«³⁹ Ugyanott a 613 bibliai parancs felsorolása után Maimuni a következőt jegyzi meg: »Vannak más parancsok, melyek a kinyilatkoztatás után keletkeztek, melyeket a próféták és bölcsek állapítottak meg és egész Izraelben elterjedtek, mint a megillaolvasás, a chanuka-gyertyák stb.«⁴⁰ A talmud, mint tudva van, azt a tételt állítja fel, hogy a teréfa állat nem élhet és 18 fajta teréfát sorol fel. Maimuninak a medica álláspontjából kettős aggodalma van: először a teréfák között vannak olyanok, melyek az ezen fogyatkozással terhelt állatot nem ölik meg feltétlenül, másodsor pedig vannak a talmud által nem említett fogyatkozások, melyek az állatot feltétlenül megölik. De azután azt jegyzi meg: meg van tiltva az, hogy azon teréfákhoz, melyeket a régi nemzedék bölcsei felsoroltak és melyekre nézve az izraelita törvényszékek megegyeztek, bármit hozzátegyünk, vagy azokból bármit elvegyünk.⁴¹ A jeruzsálemi legfelsőbb törvényszék rendelkezései kötelező voltának alapját Maimuni a tórában találja,⁴² de ez a 71 tagból álló törvényszék, mint maga kiemeli, jóval a talmud szerkesztése előtt szünt meg.⁴³ A babyloniai talmud általános tekintélyét Maimuni kizárólag azszal okolja meg, hogy a bab. talmudot egész Izrael elfogadta.⁴⁴

A »közmegegyezés« méltatásának nyomai megvannak már a talmudban is, de ezen körülménynek ily éles hangsúlyozása és az egész tradicionális törvény legfelsőbb elvévé emelése, úgy hiszem, a *mohamedán idsma'*, az *iszlám consensus omnium elvével áll összefüggésben*. Erről a »nagy alapelvről, mely a törvény fejlődésére az iszlámban a legjellemzőbb szempontokat szolgáltatja«, Goldziher Ignác részletesen szól legújabb művében (*Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1910.) Célunkra elegendők a következők:

Az iszlám felfogása szerint a consensus ecclesiae csalhatatlan. A mit az iszlámista község igaznak és helyesnek recipiált, annak igaznak és helyesnek kell lenni. »Minden, a mit az iszlám hiveinek közérzése helyesel, helyes is és *kötelező elismerésre* tart igényt . . . Az istentisztelet és törvény azon formái, melyeket a consensus helyesel, *minden elméleti kifogáson fölül állanak: és csak azok a férfiak és iratok tantekintélyek, kiket és melyeket a község közérzése ilyenekül elismert*, még pedig nem synodusokon és conciliumokon, hanem majdnem öntudatlan *vox populi által*« (54 kövv.) Volt a consensus fogalomnak olyan meghatározása is, a mely azt a régi (medinai) bölcsekre vagy a próféta társaira korlátozta. (U. o.) Látjuk tehát, hogy mindkét elem: a »közmegegyezés« és a »bölcsek« a mohamedán világban épúgy megvan, mint Maimuninál. Maimuni tudatosan vagy nem tudatosan létező zsidó elemek felhasználásával kora tradíció-elvét a decízió alapelvévé emelte.⁴⁵

IV.

Hozhatnék még analógiát Maimuni rendszeres művéhez és ennek ép ezen okból történt megtámadásához az egykoru európai skolasztika történetéből is. A nevezett körben szintén azon panasz hangzott fel, hogy minden kérdésnél sok könyvet kell konzultálni és hogy a nézetek zürzavarában senki sem ismeri ki magát. Midőn pedig a 12. század első felében két ily rendszeres összefoglalás jelent meg, melyeket a Chiburral azonos jelentésű *Summa* névvel jelöltek, állást foglaltak ezen újítás ellen. Tartalmilag ezek a Summák, így gondolkoztak, az Irást és az egyházatyákat reprodukálják, de a saját nyelvükön beszélnek és új a formájuk.⁴⁶ Így gondolkoztak a Maimuni ellenfelei is, ha nem is tudták ösztönszerű ellenkezésüket a kellő szavakba önteni. Nem a hiányzó forráskimutatás volt a főbaj, mint a felhangzó panaszok hatása alatt Maimuni maga is hitte; műve forráskimutatás mellett is felkeltette volna a régi babyloniai iskolák fejeinek és hiveinek ellenszenvét, mert nem volt szankcionált mű. Talmudi törvénykönyv volt, de nem volt talmud. Ezen felül épen tökéletességénél fogva – közérthető héber nyelv és világos rendszer – a talmud konkurrens volt. Ezt ma a történeti eseményekből teljes biztossággal állapíthatjuk meg: a spanyol-keleti világot, melyhez Maimuni tartozott, a Misne Tóra, mint gazdag, alig áttekinthető irodalma mutatja, erősebben foglalkoztatta, mint maga a talmud. Maimuni összes »fegyverhordozói« spanyolok vagy keletiek, míg a német-francia tudósok szorgalmukat a talmudra

magára fordították. A dél-arab zsidóknál Maimuni a talmudot valóságban kiszorította. Maimuni kimagasló személyiségének minden tisztelete és felülmulhatatlan tanrendszerének minden elismerése mellett, a pártatlan történelemnek ellenfeleinek is igazságot kell szolgáltatnia és el kell ismernie, hogy saját szempontjukból az oppozícióra jogos és igazolt okaik voltak. Maimuni Misne Tórájának, az egész halákhai irodalom egyetlen művészi alkotásának esztétikai szépsége és tiszta tudományossága iránt a talmud atmoszférájában élő babyloniai kortársaknak érzékük nem volt, valamint a koncepció nagysága és a kivitel következetessége iránt sem, mely tekintetben e rendszeres kódexet a világirodalom semmiféle hasonló alkotása felül nem múlja és talán el sem éri.

Hogy Maimuni mennyivel előzte meg korát, megmérhető abból a tényből, hogy a jelenkorban a törvényeket az ő általa követett formában alkotják, de mögötte maradnak még ma is abban a tekintetben, hogy az egész tan- és jogrendszert felölelő egységes kódexet nem alkottak még sehol sem.

Nincs ilyen kódexe sem az angol, sem a francia, sem semmiféle más nemzetnek.

A kódex, mint láttuk, már Maimuni életében gyorsan terjedt, de hatása a halákha irodalmi produkciójára mindamellett igen lassu volt. A Németországból Toledóba, Kasztília fővárosába került R. Áser, kora legnagyobb talmudhérosa kereken száz év múlva még régi alakkal bíró kódexet alkot. Alfászi kompendiumát véve alapul, melyet javarészt szóról-szóra vesz át. Fia, Jákob ben Áser azonban már Maimuni hatása alatt áll. Teljes diadalt Maimuni Törvénykódexe mégis csak 400 év múlva aratott Káro József kódexében. Megjelenése óta felfelé kikerekítve 350 esztendő mult el és ha az azóta ismét felhalmozódott halákhai anyag új feldolgozásra kerülne az esedékes új kódexben, az csak Maimuni halhatatlan Törvénykönyvének formájában történhetnék.

Jegyzetek.

¹ Xerxesnek Ezrához intézett levelében ez áll: „Isten utasítása szerint egész Syria és Phoenicia számára kiválaszthatsz bírakat, kik törvényedben járatosak.” (Josephus, Archaeologia XI, 5, 1.)

² Dór Dór ve-Dórsav II, 209. Ellenben Maimuni bevezetésében a Misne Tórához, ומימות משד, רבינו ועד רבינו הקדוש לא חיברו חבור שמלמדן אותו ברבים בתורה שבעל פה... וכן היה הדבר תמיד עד רבינו הקדוש והוא קובץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממישה רבינו ושלמדו בית דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה וחיבר מהכל ספר המשנה ושננו להכמים ברבים ונגלה לכל ישראל ובתבונה כולם... חיבר חיבור להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים

³ Szóta 22 a: A התנאים מבלי עולם... אמר רבינא שמורין הלכה מתוך משנתן. A misna ismerete önmagában nem volt többé elegendő gyakorlati döntésekre. Ez Nidda 7 b. (lent) így van formulázva: שאין למדין הלכה מפי תלמוד, a mi Rasi magyarázata szerint azt jelenti, hogy sem a misna, sem a barajták alapján nem szabad dönten, hanem csakis az amórák megállapításai szerint..

⁴ Geonica I, 73.

⁵ Lásd a gáonok kodifikációjáról általában Ginzberg, Geonica I, 112. kövv.

⁶ Lásd utoljára Schor bevezetését a ספר העתים-hez XIII. lap.

7 Maimuni levelei ed. Venezia 30-a: Két tanuló Maim. kódexét tanulta, a legtöbb Alfászi művét kivánta, kettő pedig a talmudot magát. Látjuk ebből, hogy a talmudot mint tankönyvet már Alfászi szorította ki.

8 הרשנים גדולים (Peszáchim 70. b.), tehát még midrasalakban tanítottak.

9 Pl. Gérusin II, 7: שכל מקום שנאמר בחבור זה בנט שהוא בטל הוא בטל מן התורה. Lásd még ugyanott X, 1. 23; Sechita I, 4; X, 9.

10 וכבר פרשתי זה וכוננא בו בכלל הענינים שפרשתי: 15 ברכת אברהם אותם בספר הבאור לעקרן החבור שאני מתעסק בחבורו

11 בהבורנו הגדול המיוחד על דיני תורתנו בהלכות תשובה: 12. szám: פאר הדור V. ö. ugyanott 15. szám: ולאחר זמן שישבנו ועיננו הוטב בכל הלכה והלכה מהבורנו הגדול נראה לנו פירוש המשנה וכו'

12 A ספר המצות bevezetésének végén.

13 Ittur ק betü ed. Venezia 1608, fol. 108, col. b. בדיני פירושין חלק ראשון ezt olvassuk: ובהבור הדש נר' לי בתבשיל או בורק שאינו מתקיים אינה מקודשת כלל. Maimuni ezen saját nézetéhez, a mely Isut IV., 19. fordul elő, Izsák ben Abba Mari ezt a megjegyzést fűzi: Minthogy Maimuni művét 1176-ban kezdte leírni (bevezetés) és 1180-ban fejezte be (Münz, Rabbi Moses ben Maimon I, 104), a szóban forgó, eddig észre nem vett idézetből az következik, hogy az Ittur 1180 után íratott, nem pedig 1173–1190 közt, mint Neubauer (Monatsschrift 1871, 173. lap) sejtette (v. ö. Gross, Gallia Iudaica 372).

14 אגרות קנאות 2 d, 11 d fent.

15 Das deutsche Bildungswesen in seiner gesch. Entwicklung, Leipzig 1906, 15. lap. (Aus Natur u. Geisteswelt 100. szám.)

16 מי שכתב ספר בין בדברי תורה בין בדברי: I. 25 b: קובין תשובות הרמב"ם שאר החכמות... אחד מיטני דברים הוא אחו או דרך חבור או דרך פירוש ודרך החבור... כמו שעשה רבינו הקדוש בחבור המשנה... ואני לא עשיתי פירוש אלא Ziemlich (Moses ben Maimon c. mű 1, 260) idézte ezt a helyet, de a חבור terminust tévesen kódex-szel azonosította, a mi azonban nem mondható minden tudományról. Már a misnakommentár bevezetésében azt mondja Maimuni: והברו הגאונים פרושים רבים... והברו כמו בן חבורים בהלכות פסוקות מהם בלשון ערב מהם בלשון הקודש כגון הלכות גדולות והלכות קטועות (nem קטנות Pocock) והלכות פסוקות והלכות רב אחא משבחא וזולתם. והלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק ז"ל הפסיק בעד כל החבורים ההם מפני שהם בלולית לכל תועלת הפסקים והדינים שצריך עליהם בזמננו זה.

17 I. II. כבר קדמוני גאונים וגדולים שחברו חבורים ופסקו הלכות בלשון עברי I. II. ובלשון ערב בענינים ידועים אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה לא A velencei kiadásban 30 a קדמוני אדם אחר רבינו הקדוש וסיעתו הקדושים וכו' (nem ופסקו) áll, a mi helyesebb, mert חבורים és פסקי הלכות két fajta zsidó törvénykönyvet jelent. Az utóbbihoz az előző jegyzetben említett művek tartoznak, az előbbihez pedig pl. Száadja החבור ההוב (Ginzberg, Geonica I, 174, 2. j.), Hája gáon ד'ס-ja, mely művet Izsák Albargeloni 1078-ban arabból héberre fordított, és több más mű, melyek részben eltűntek.

18 Idéztük a helyet fent 2. jegyzet.

19 Az arab eredeti Munknál, Notice sur Joseph ben Jehudah, Paris 1842. (Külön lenyomat a Journal Asiatique 1842. évf.-ból). 28 lap. Héberül אגרות ותשובות הרמב"ם Venezia 1564, 27. b; קובין III, 30 b; ברכת אברהם a számozatlan rész 9. lapján 142 szám. Maimuni kedvezőtlen nyilatkozatát az exilarcháról s más éles megjegyzést a héber fordító kihagyta. Maimuni művét az arabban is a héber חבור szóval jelöli. A héber fordítás M. nyilatkozatát gyengíti: ותורה עם החמדה והשקידה על עיון החבור ולא תתעסק בו אם בהלכות הרב ותעריכו עם החבור ובשתמצא מחלוקת בדבר תדעו כי עיון התלמוד יורה אתכם זה ותשתכלו ותעינו במקומו ותמצאו האמת ולא תכלה ותאבד זמנך בפירוש ובמשא ומתן של גמרא ואותם הדברים שכבר הנהתי מהם אבוד הזמן ומעט התועלת.

20 Kobecz 249. szám (50 a) : **א' המצות A לקרב הימים לישב א' לעין היות קרב** : מה שיהיה הענין שהוא : bevezetésében azt mondja, hogy a **א' המצות**-ban előre fogja tenni : Maimuni ezen nyilatkozata megerősíti a Schwarz tétele (Der Mischnet Thorah, Wien 1905, 139. lap, mely szerint M. a hyperbolikus szentenciákat átalakítja.

21 Kóbecz III, 30 a **א' המצות** (21 b); 112. szám : **אני לא חברתי זה החבורה ... כי לא טרחתו בו האשונה אלא לעצמי ולנפשי שאמרת מן המקורב ומן המושא ומתן ומלבקש מה שאעמך אלו ולעת הזקנה ... והאמת האמת בלי ספק מהזקק שלא יהיה בו לבד עין אמרתו בלי מחלוקת ולא שבושים.**

22 l. fent 17. jegyzet : **לפסיק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה**

23 Lásd fent 2. 19. és 20. jegyz.

24 Ezt érti M. **הבית הגדול** (fent 11. és 12. jegyz.) és **בגללות** (16. jegyz.) alatt. V. ö. még „Levelek” 71 b : **ובן בתחלת החבור הגדול אשר חברנו בכל המצות**

25 Levelek Ven. 25 a. (Birkat Ábrahám, 2. szám) : **ינהגו כל ישראל אחרי : ורחיקו זולתי**

26 J. h. 63 a : **והבורנו זה כבר הגיע לאלה האדונים בכל ושמענו שבהם פוסקים רבי הישיבות.**

27 József ibn Migas responsumai 114. szám. Ezt a több tekintetben fontos responsumot eddig nem vették figyelembe.

28 Saaré Czedek 110; Eskól II, 50. V. ö. Schorr, Bevezetés a Széfer Haittimhez XXI. l, 12. j. és Ginzberg, Geonica I, 118 k.

29 Misnakommentár Tamid V. elején : **וכבר אמרנו זה בהלכות ירושלמי**, Jakob ibn Ahszai a harmadik rend **(נשים)** fordításának előszavában azt mondja, hogy Maimuni az egész Jerusalmihoz készített halákhót. Ez a tény ellenmond Guttman M. thésisének, miszerint Maimuni misnakommentárjában a halákha megállapításánál a Jerusalmi még nem vette tekintelbe.

30 Weiss, Bét Talmud I, 161. Ugyanott még egy más családja.

31 Áron ben Mesullam levele Meír Abuláfíához. **שמעתי כתב ספר יהוסי בולם הכמים וידועים עובדי אלהים רב בן רב דין בן דין ... עד רבנו הקדוש (א' המצות קנאות)**

32 Jakob bar Nisszim Kairuanból ezt a kérdést intézi egy gáonhoz : Ha két gáoni responsum egymásnak ellenmond és a két peres fél mindegyike (vagy a bírák) az egyik responsumhoz ragaszkodik, mi történjék? A felelet így szól : A döntést a kor legmagasabb törvényszékére bizzák (értsd : gáonokra). **השיבות הגאונים** ed. Harkavy 347. szám. Ebből látható, hogy Maimuni nem ok nélkül beszél a babylóni főiskola uralomravágyáról. **(בקשת השררה)** -- U. o. 454 (héber 322. lap) valaki Szaadjára rábizonyítja, hogy a **הפקדון**-ban tévedett és a gáon az illetőnek igazat ad.

33 Fent 16. jegyz. **והלכות הרב הספיקו בעד כל החבורים ההם**

34 Lásd fent 15. lap.

35 V. ö. Ginzberg, Geonica I, 117. kövv.

36 Kiddusin 49. a.

37 Rövidség okáért az ellenkezést illetőleg utalok Ziemlich dolgozatára. (Moses ben Maimon I, 254 kövv. : Én Luzzattoval értek egyet.

38 Responsumai 135. szám : **אין מדרשו להעמיד שום יסוד ובנין של פסק דין על ספרים כאלו (השעיהלבושים) שהם כראשי פרקים ואינם מוכנים ורבים נכשלים בדבריהם שכמה פעמים לא : 11. szám végén : לדעת את האומר או לזכות את החייב או בהפך. V. 176. a. **א' המצות** : **א' המצות** bevezetés p. 176. a.**

39 Misne Tóra bevezetés : **אבל כל הדברים שבתלמוד הבבלי הובנו כל ישראל ללכת בהם... הואיל וכל אותן הדברים שבתלמוד בבלי הסכימו עליהם כל ישראל וכן שהקבלה והמעשה עמדים גדולים בהוראה ובין הא' להתלות.** Semita X, 6

40 **א' המצות** -- Serira levelében azt mondja a misnáról ed. Neubauer 16. l.) **א' המצות** ; **דמשעת תקינה פשטה בכל ישראל** továbbá 12. lap.

41 Sechita X, 12, 13 : **אין לך אלא מה שמני ... אין לך אלא מה שמני** A tétel már a talmudban is megvan ugyan Chullin 54 a, de a dogmatikai megokolás csak Maimuninál domborodik ki.

42 Mamrim I, 2. -- Temidin VII, 17: **בְּכֵן דְּאַתְּ תַּמִּיד דְּהַנְּבִיאִים דְּהַסְּמִדְרִין שֶׁבְּכָל** A törvények jellegéről Maimuni általában egyes könyvek végén nyilatkozik: Meila a VIII. könyv végén; Temura IV. a IX. könyv végén; Mikváót végén. (X. könyv.)

43 Bevezetés a M. T.-hoz.

44 Ebből a körülményből következik a bab. talmud fölénye a palesztinai talmud fölött, miről Maimuni finom lélekkel hallgat. -- Maimuni a bab. talmud ellen is döntött, miről l. az összehasonlítást Geigernél (Moses ben Maimon 58) és Weiss (Bét Talmud I, 232). Nachmáni a Széfer Hamiczvót bevezetésének végén (ed. Amsterdam 52 b) azt mondja: **יֵאֵלֶּי לַרַב מִלֵּד**. De mindezek csak kivételek, még pedig felette ritka kivételek, melyek Maimuni alapelvét nem tangálják.

45 A mi nincs megparancsolva vagy megtiltva, mohamedán felfogás szerint „érdemes dolog“ lehet (mustahabb), ha az ember mégis teszi, vagy nem teszi (Goldziher i. l. 62). Az „érdemesség“ ezen fogalmát Maimuni a **מִשְׁבָּחָה** szóval fejezi ki. (Pl. Isut XV. végén és gyakran.) A mit Nedárim 9. b. **בְּמִן דְּיִשְׂרָאֵל** kitételrel dicsérnek, azt Maimuni Nezirut végén (v. ö. Nedárim XII, 23. és végén) **הָרִי זֶה מִשְׁבָּחָה**, Bár **מִשְׁבָּחָה**, melynek ellentéte, **מִגְּנָה**, már a talmudban is előfordul (Berakhiót 45. b. lent), de felette ritkán és általános elterjedése a Peszach-hagáda mellett éppen Maimunira vezetendő vissza. Nem valószínűtlen, hogy Maimuninál ezen szó sűrű használata mohamedán hatás. (Lásd Bacher, Jeruzsálemi Tanchum Szótárából 109. lap.) — Alkalmilag megjegyezzük azt is, hogy a „szóbeli tan“ kifejezést, a mely a talmudban csupán mint az „írott tan“ ellentéte használatos, szintén Maimuni tette népszerűvé.

46 Robert G., Les Écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XII-e siècle, Paris 1909., 141.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A predikáció helye.

E lapok nagyérd. szerkesztőjének fölhívása folytán a következőben röviden kifejtani kívánom véleményemet a mindenesetre nagyjelentőségű kérdésről.

A szerkesztő ur a predikációnak visszahódítani kívánja régi predomináló helyét, de vajjon kivihető-e a jó szándék a mi különleges viszonyaink közt?

Azon kezdem, hogy az ünnepeket kivéve, a közönség nagyobb része nem látogatja a templomot. Szombaton bárhol is modern községekben üres a templom. Igaz, hogy asszonyok nagyobb számmal jelennek meg, de vajjon megvan-e ezekben a képesség és akarat a predikáció megértésére?

Még a napi kérdésekről sincs igen tudomása a közönségnek, nem szólva a vallásban való járatlanságról. Hasztalan minden, mikor a vallás napjainkban éppenséggel nem áll a gondolkodás homlokterében. Honnan és hogyan keletkezzék tehát az érdeklődés azon foka, mely megkivánná a minden szombati hitszónoklatot? Még a kitünően szerkesztett Mult és Jövő sem részesül azon figyelemben, melyet méltán megérdemelne. Avagy a zsidó menza eléggé támogattatik-e a vidéki községek részéről, pedig egyike ez a felekezet legfontosabb ügyeinek.

De térjünk vissza a predikációra. Én ugy emlékszem, hogy még egy Győry Vilmos Budapesten is költői beszédeit üres templomban tar-

totta. Különben is elég alkalma van a rabbinak hatni a közönségre, ha nem is minden szombaton predikál.

A csak némileg is jelentékeny nagyságu vidéki községben elég sűrűen fordulnak elő konfirmációk, a melyeket nem kell és nem szabad sablonosan végezni. Azt hiszem, az ifjuságunkra kell elsősorban hatnunk és annak minden szombaton predikálhatunk. Én legalább így cselekszem. Hogy az ének kiszorítaná a predikációt, az csak egyes községekben fordul elő, de ott is a predikáció megelőzi az éneket. Azt hiszem különben, hogy közönségünk a nagy ünnepek kivételével csak a rövid, de magvas predikációt bírja el. Régi panasz azonban, hogy a közönség minél szebb és több éneket vár a templomban. Tudjuk, hogy a legujabb korig a rabbik csak néhányszor predikáltak az év folyamában. De korunkban semmi- esetre se muljanak el hónapok a rabbi tanítása nélkül, ha akármi csekély is a hallgatóság. A rabbi saját méltóságának tartozik azzal, hogy minél többször lépjen a szószékre, de a hetenkénti beszédet nem tudom helyeselni.

Végül ajánlom t. kartársaimnak, hogy a hol középiskola van, rendezzenek be a tanulók közt zsidó önképzőkört, a melyben, mint tapasztalatból mondhatom, nagy kedvvel vesznek részt. Az ilyen önképzőkörök pótolják a talnud-tóra intézményt is, ahol ilyennek létesítése nehézségekbe ütközik.

A zsidóság érdekében cselekedhetünk tehát nagyon sokat a predikációtól eltekintve is és a rabbi mindig találhat magának üdvös munkakört.

Székesfehérvár.

Dr. Steinherz Jakab.

A „predikáció” kérdéséhez.

A Magyar Izrael m. é. novemberi számában vezérlő helyen panaszolja fel a hitszónoklatnak zsinagógáinkban történt háttérbe szorítását. A panasz jogos, méltányos. Kérdés, hogyan lehetne ezen segíteni? Engedje meg a főtisztelendő Szerkesztő Ur, hogy a kérdéshez legjobb tudásom és meggyőződésem szerint röviden én is hozzászóljak.

Ide-oda 30 esztendeje már, hogy az egyházat szolgálom a szószéken. 30 esztendő gyakorlat azt a tapasztalatot érlelte bennem, hogy a hitszónoklat sohasem válik a hallgatóság terhére, ha azt eléggé *érdekessé* tudjuk tenni, ha a predikáció nem száraz, elvont tartalmu, tanokról szól. Elvégre nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a hallgatóság tulnyomó része – még az intelligensebb hitközségekben is – laikus és tanulatlan elemből áll. Ha azt akarjuk, hogy a szónoklat ne váljék unalmasná és hogy a közönség a szónoklás ideje alatt el ne aludjék, akkor elsősorban azon legyünk, hogy a hallgatóság figyelmét lekössük. Hiszen még a Talmud idejében is előfordult: *ר"ע היה יושב ודורש והעם מתנמנם* hogy a rabbi előadása alatt a nép elaludt. Mit tett ilyenkor a szónokló rabbi, *בקט לעוררן* hogy a népnek figyelmét ébren tartsa, helyesebben,

hogy felébressze érdeklődését? Valami *érdekes* dolgot mondott el, mire legott feszült figyelemmel és kíváncsisággal hallgatták az előadást.

A szónoklat legyen tehát olyan, a melyben minden rendű és rangu ember valami őt érdeklő, izlésének megfelelő tanítást találjon, hogy ugy-szólván **שׁוּדָה לְכֹל נֶפֶשׁ** legyen. A gyakorlott szónoknak nem nehéz ez. Hiszen szent írásainkból merithetünk minden tárgyhoz megfelelő anyagot: **הַפֶּךָ בְּהָ וְהַפֶּךָ בְּהָ דַלְלָא בְּהָ**

Első nélkülözhetetlen kelléke tehát a predikációnak, hogy *érdekes* legyen. Lehetőleg a napi eseményekkel foglalkozó tárgyról szóljon.

Kell továbbá, hogy a hallgatóság tanuljon is a predikációból, hogy – mint mondani szokás – valamit hazavihessen belőle. Erre nézve szükséges, hogy a szónoklat könnyű homiletikai magyarázatot tartalmazzon. Erre persze szoktatni kell a hiveket. Eleinte keveset értenek belőle, de hova-tovább egész értelmes publikumot nevelünk magunknak, mely valóságos gyönyört talál egy-egy csattanós – nem erőszakolt – homiletikai magyarázatban. Ugyde, ha a szónoklat e nélkül szükölködik, a hallgatóság legott kész a kritikájával, azt mondja: szép volt, de üres, tartalmatlan.

Persze, szükséges, hogy e mellett formás is legyen a beszéd, bizonyos külső csint ne nélkülözzön. Ezalatt azonban nem értjük a tulságosan virágos nyelvezetet és a keresve-keresett, olykor már a használatból is kikopott kifejezések alkalmazását. Nem szükséges éppen, hogy a szónoklat valóságos virágos kert legyen. Végre is csak, tisztán csak virágos nyelvű beszédeket hallhat a közönség képviselőktől és egyéb világi kitűnőségektől, ehhez nem szükséges még templomba menni és papot meghallgatni.

Végre pedig, a mi a szónoklat időméretét illeti, jóllehet, hogy a régiak már példázgattak arról: **אֵיךְ הֵיאַת הַקִּי יִשְׁרָאֵל שִׁבְעָה לֵי הָאָדָם** hogy melyik a helyes út, melyet a szónok válasszon? **בֵּל שְׁדוּחָה** röviden, csak igen röviden szónokoljon, az ilyen előadás **תַּפְאֵרֶת לַעֲשִׂיָה** becsületére válik a szónoknak, **וְתַפְאֵרֶת לִי מִן הָאָדָם** és tiszteletet hoz a hallgatóságtól, mégis azt tartjuk, – és ezt tapasztalatból tudom, – hogy a jó, érdekes predikációt szivesen hallgatják, még ha kissé hosszabb is. Olykor a thema is oly természetű, hogy éppenséggel nem lehet 1/4 órai beszéd keretében eléggé kifejtteni. Általában ünnepnapokon eltarthat a szónoklat 1/2 óráig, közönséges szombati napon azonban elég, ha 20 percig tart.

Hogy gyakran szónokoljon-e a pap? Igen, tanítson és tanítson minden alkalommal, ha lehet, minden szombaton. Egyébiránt a szónok tehetsége szabja meg ezt is, mert – miként mondottuk – ha a szónoklat érdekes, akkor vonzó erővel bír és a nép szivesen hallgatja, ha hosszabb is, ha gyakori is. Ellenben **אֵין אִיִּם** a ki sem előadási móddal, szónoki tehetséggel nem rendelkezik, **אֵין דְּבָרִים** sem eszmékben, gondolatokban nem gazdag, **בֵּלִי נִשְׁמַע קוֹלָם** azt egyáltalában nem hallgatják meg és a nép ideges, türelmetlen lesz, ha a szónoklat még oly rövid is.

Mert – ne áltassuk magunkat – a hivek napjainkban, fájdalom, nem csupán áhítatot keresnek a templomban, hanem élvezetet – mondjuk szellemi élvezetet – is. Ezért is rajognak annyira a kántor mesteri énekéért, élvezetet találnak benne. Tegyük a szónoklatot is élvezetessé – és מתוך שלא לשמה בא לשמה

Ha így fogunk szónokolni, reményelem sikerülni fog előbb-utóbb להחזיר תורה ליושנה a tóratanítást, a predikációt az őt megillető, régi pozíciójára visszahelyezni.

Albertiirsa.

Büchler Zsigmond.

A korpótlék.

Érthető türelmetlenséggel várja az egész magyar rabbikar a korpótlék ügyének eldőlését. Sértett önérzet, a másvallású lelkészekkel szemben történt mellőzésnek fájdalmas tudata és súlyos anyagi gondok zaklatják lelkünket.

Egyesületünk vezetősége az Országos Iroda elnökségével egyetemben megtett mindent, hogy a zsidó papságnak jogos igényeit illetékes helyen érvényesítse. Nem közölhetjük eljárásunk minden mozzanatát és részletét. Nem szólunk arról, hogy hányszor tárgyaltunk az Országos Iroda vezetőségével, mely párját ritkító buzgalommal karolta fel a nagyfontosságú ügyet velünk együtt folyton sürgetve és küzdve és úgy véljük, hogy nem használunk az ügynek, ha a miniszteriumban folytatott tárgyalásainkat és a kérdés kedvező megoldására irányuló másegyéb kísérleteinket ismer-tetjük. Közzé adjuk az Országos Irodának 1913. dec. 16-án hozzánk inté-zett levelét, a melyhez csak azt tesszük hozzá, hogy a magunk részéről bizunk az abban kifejezett reménynek teljesedésében. Többet nem mond-hatunk. Adja Isten, hogy ne csalódjunk. Minden esetre résen fogunk állani. Tudatában vagyunk felelősségünknek.

Az Országos Iroda levele a következőképpen hangzik:

33740. szám.

Főtisztelendő Elnökség!

A rabbik korpótléka tárgyában folyó évi október hó 21-én kelt és 33762:913. számú felhívásunk folytán tett jelentésére való hivatkozással van szerencsénk Főtisztelendő Elnökséget értesíteni, hogy egyidejűleg hasonló szám alatt a rabbikar érdekében újabb felterjesztést tettünk a kultuszminiszter ur ő excellentiájához, melyben utalva a rabbi egyesület közgyűlésének állásfoglalására, illetve hozott határozatára, a rabbikar súlyos anyagi helyzetét újólag feltártuk. Rámutattunk arra a sérelemre, mely a rabbikart a korpótlék engedélyezése körül érte és ismételten azon kérelmet terjesztettük a miniszter ur elé, hogy kiváltképen a magas kvalifikációjú magyar rabbik ügyét ismét vizsgálat tárgyává tenni és méltá-nyolva mindazon szempontokat, melyek a kérdés tárgyalása folytán

felmerültek, a sérelmezett rendelkezéseket megváltoztatni és az izraelita hitfelekezet lelkészei részére az 1913. évre a többi felekezetek lelkészei részére juttatott összegekhez hasonló korpótléket kiutalványozni, az 1914. évi költségvetésben pedig a magas kvalifikációjú rabbik jogos igényét teljes mértékben kielégítő összeget és külön a kisebb képesítésűek segélyezésére szolgáló tételt előírányozni és erről bennünket a nyugalmát veszített, nehéz viszonyok között sinylődő rabbikar megnyugtató végett értesíteni méltóztassék.

Továbbá azt a kérelmet terjesztettük elő, hogy amennyiben kiváltképpen a művelt rabbikar jogos kívánalmi bármely okból kielégítést nem nyernének, jóllehet a vezetésünk alatt álló iroda a miniszteriumnak mindenben és mindenkor a legnagyobb örömmel és készséggel szolgálatára állott a multban és rendelkezésére áll a jövőben is, jelen specialis esetben a vonatkozó utalványozó rendeletek visszavonásával egyes rabbik, illetve rabbihelyettesek részére ezen rendeletekkel már kiutalványozott, részünkről elvi okoknál fogva át nem vett, valamint a miniszterium által újabban utalványozott, aránylagosan felosztandó, általunk szintén fel nem vett 10,000 koronát az illető rabbik részére közvetlenül az illetékes kir. adóhivatalok útján folyósítani méltóztassék.

A rabbikar ügyét figyelemmel kísérjük és még nem adtuk fel a reményt arra, hogy a jövő évi költségvetés követelésünknek legalább egy részét kielégíteni fogja.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1913. évi december hó 16-án

Az izraeliták országos irodája:

Dr. Mezey Ferenc s. k.
irodai alelnök.

Mezei Mór s. k.
irodai elnök.

Az Országos Rabbiegyesület Főtisztelendő Elnökségének

Nagykanizsa.

A tanitók lakbérilletménye.

Saját gondjaink és anyagi küzdelmeink nem terelhetik el figyelmünket azok súlyos helyzetétől, a kikkel együtt munkálkodunk a felekezet szolgálatában, a kik mindenkor készségesen vesznek részt törekvéseinkben és nemes ügyekezettel mozdítják elő működésünket. Tanitói karunk most azzal a kérelemmel fordul hitközségeinkhez, hogy a nem állami tanitók részére törvényesen megállapított lakbérilletményt az állami tanitók lakáspénzének arányában emeljék fel. Azt hisszük, nem kell szólnunk ennek az óhajnak jogosultságáról és nem kell hangsúlyoznunk annak méltánytalanságát és igazságtalanságát, hogy azok, a kik felekezeti iskoláink hivatásánál fogva több és nehezebb munkát végeznek, mint az állami iskolák

tanítói, nagyjelentőségű és magasértékű szolgálataikért kisebb javadalmasban részesüljenek. Ugy véljük, hogy minden rabbinak kötelessége teljes befolyásának latbavetésével odahatni, hogy gyülekezeteink kiváló tanítóink kérelmének teljesítése elől el ne zárkózzanak és meghozzák azt a csekély áldozatot, a melylyel ennek a szűk viszonyok között élő, anyagi gondokkal küzdő tanítókra nézve nagyon fontos ügynek kedvező elintézése jár. Hitközségeink tartoznak ezzel gyermekeink hűséges, avatott nevelőinek, felekezeti érdekeink hivatott előmozdítóinak. Kartársaink meleg jóakaratába ajánljuk az ügyet, a melynek felkarolására az Országos Iroda a következő levéllel kéri fel a községkerületeket:

33886. szám.

Tekintetes Kerületi Elnökség!

Az országos izraelita tanítóegyesület elnöksége folyó hó 3-án 1266. szám alatt kelt megkeresésével közölte velünk, hogy hazánk összes iskolafenntartó hitközségeihez egy memorandumot intézett, melyben nevezett egyesület, mint a magyar zsidó tanítószeg egyetemének képviselője a felekezeti oktatásügyünk szolgálatában álló tanítószegnek szomorú anyagi helyzetére utalva, azzal a kérelemmel fordul a hitközségekhez, hogy az 1913. évi XVI. t.-c.-ben a nem állami tanítók részére megállapított lakbérilletményt *az állami tanítók lakáspénzének arányában emeljék fel.*

E felhívással kapcsolatban nevezett egyesület elnöksége aziránt kereste meg a vezetésünk alatt álló irodát, hogy a zsidó tanítószeg ezen életbevágó anyagi ügyét saját hatáskörünkben is segítsük elő.

Méltányolva azon indokokat, melyek szóbanlévő kérelem jogosságára és igazságosságára nézve a tanítóegyesület memorandumában kifejezésre jutnak, készséggel teszünk eleget nevezett egyesület elnöksége megkeresésének, midőn a zsidó tanítószeg ezen eminens ügyét a Tekintetes Elnökségnek jóakaratu figyelmébe a legmelegebben ajánljuk és kérjük, hogy a bölcs vezetése alatt álló községkerület iskolafenntartó hitközségeinél befolyásával odahatni sziveskedjék, hogy az izraelita népiskolák tanítóinak lakbére az állami iskolai tanítók számára megállapított kulcs szerint emeltessék. Az izraelita iskolák tanítói a felekezet ideális feladatai körül oly nagy érdemeket szereztek maguknak, hogy a felekezetnek kötelessége, hogy e derék, nemes kötelességtudás által kiváló tanítói kar iránti háláját és elismerését, ha kell, teljes erőmegfeszítéssel is tanusítsa. Reméljük, hogy a Tekintetes Elnökség velünk ebben egyetért és ehhez képest ez ügyet teljes mértékben felkarolni szives leend.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1913. évi december hó 8-án

Az izraeliták országos irodája:

Dr. Mezey Ferenc s. k.
irodai alelnök.

Mezei Mór s. k.
irodai elnök.

Egyesületi élet.

Boldogemlékezetű Schwarz Jakab tagtársunk özvegye részére az esedékes illetéket befizették:

Dr. Bacher Vilmos, Budapest
Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza
Dr. Blau Lajos, Budapest
Dr. Blumgrund Naftali, Abony
Dr. Deutsch Ernő, Karánsebes
Dr. Edelstein Bertalan, Bpest
Ehrlich Mór, Rohonc
Dr. Eisler Mátyás, Kolozsvár
Dr. Fischer Mihály, Zombor
Dr. Flesch Ármin, Mohács
Dr. Friedmann Dávid, Zsolna
Dr. Friedmann Gyula, Szentés
Dr. Glück Rezső, Pakrac
Grossmann Simon, Baranyaszentlőrinc
Heilpern Lázár, Barcs
Dr. Herzog Manó, Kaposvár
Dr. Horovitz József, Szombathely
Dr. Kecskeméti Lipót, Nagyvárad
Dr. Kelemen Adolf, Fogaras
Landesberg Lipót, Szeghalom

Dr. Lichtmann Mór, Ujpest
Liebermán Manó, Budapest
Dr. Lövy Ferenc, Marosvásárhely
Dr. Löw Immanuel, Szeged
Neufeld Ármin, Zólyom
Dr. Neumann Ede, Nagykanizsa
Dr. Partos Sámuel, Dunaföldvár
Prerau Jakab, Orsova
Dr. Rudolfer Antal, Alsólendva
Dr. Sidon Adolf, Versec
Dr. Silberfeld Jakab, Békéscsaba
Dr. Singer Bernát, Szabadka
Stern Adolf, Facsád
Dr. Schnitzer Ármin, Komárom
Schwartz Ignác, Ujkécske
Dr. Schwarz Mór, Győr
Taub Jakab, Lovasberény
Dr. Weisz Mór, Budapest
Dr. Wellesz Gyula, Budapest
Dr. Wézel-Diósi Sámuel, Déva

Kérjük t. tagtársainkat, hogy a vállalt kötelezettség értelmében az illetéket minél előbb pénztárosunk címére megküldeni sziveskedjenek. Megkeressük továbbá az Ors. t. tagjait, hogy az 1914. évre szóló tagsági díjakat minél előbb befizetni kegyeskedjenek.

Az Országos Rabbiegyesület elnöksége.

Krónika.

Bacher Vilmos végtisztessége. A gyász nagyszerű megnyilatkozása volt Bacher Vilmos dec. 28-án d. e. 10 órakor végbe ment temetése. Hatalmas gyülekezet sereglett egybe, hogy lerója kegyeletes hódolatát a nagy halott iránt, a kinek hamvai immár ott pihennek a kerepesi-uti sírkertben a tudomány, a vallás, a közélet ama kitünőségeinek porai mellett, a kiknek diszhelyet jelölt ki az elismerő hála. Ott voltak a tudomány és társadalom kiválóságai. Sokan a komor diszű csarnokban, még többen künn a temetőn. A gyászénekeket *Lazarus* Adolf főkantor a templomi énekkarral adta elő. Dr. *Hevesi* Simon a hitközség nevében szólt, Dr. *Mezey* Ferenc az Országos Rabbiképző Intézet Vezérlő Bizottsága, Dr. *Blau* Lajos a Rabbiképző tanári kara nevében, egyszersmind

a párisi École rabbinique de France, a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums és a firenzei Collegio Rabbinico Italiano gyászát tolmácsolva, Dr. Schwarz Adolf rektor a bécsi Israelitisch-Theologische Lehranstalt, Dr. Neumann Ede az Országos Rabbiegyesület és a dicsőült tanítványai nevében szólott és végre Dr. Horovitz Saul a boroszlói szeminárium megbízásából méltatta a tudomány pótolhatatlan veszteségét. A sirnál Dr. Morgenstern Ernő búcsuzott a jelenlegi növendékek nevében. A nagy gyászoló gyülekezet mélyen megrendülve hagyta el azt a helyet, melynek Bacher Vilmos sírdombja egyik szomorú ékessége.

A statusquo ante hitközségek mozgalma. *Diamant Samu*, a nagyszombati hitközség elnöke a november 11-én Budapesten tartott tiltakozó nagygyűlés alkalmából néhány statusquo ante alapon álló hitközség képviselőit bizalmas értekezletre hívta egybe, hogy e hitközségek tarthatatlan helyzetének megváltoztatására irányuló óhajokról eszmecsere folytassanak. Ezek a hitközségek országos képviselet híján érdekeikben megkárosodva látják magukat és ennél fogva az a nézet jutott kifejezésre, hogy kellene alkotni egy harmadik szervezetet, mely a statusquo gyülekezeteit képviselné. Az eszme visszhangot is keltett, de csakhamar aggályok is támadtak, a melyeknek *Bolgár Ignác*, a soproni hitközség előjárója egy az értekezlet egybehívójához intézett nyílt levélben volt tolmácsa.

Az értekezlet egybehívása és az egész mozgalom megindulása annak a tudatnak jellegzetes megnyilatkozása, hogy felekezeti állapotaink kuszáltsága állandóan veszélyezteti legfontosabb érdekeinket. Minden jó zsidónak lelkében gyökeret vert az a meggyőződés, hogy változtatni kell, hogy az uralkodó állapotot fenntartani a felekezet további megkárosítása nélkül nem lehet. De a kérdésnek csak egy teljesen kielégítő megoldása képzelhető. Statusquo hitközségek eddig is gyakran vették igénybe az Országos Iroda közbenjárását. Hozzá fordultak ügyesbajos dolgaikkal és az Iroda a legnagyobb készséggel karolta fel érdekeiket. Megtették anélkül, hogy ezzel megtagadták volna jellegüket, hogy ezzel árulást követtek volna el vallásos meggyőződésük vagy bármilyen komoly érdekük vagy elvük ellen. A mit egyesek eddig is megcselekedtek, arra kellene eltökélnie magát a statusquo hitközségek összességének. Ezt kívánja a saját érdekük és ezzel előmozdítanak egyszersmind az egyetemes magyar zsidóság közjavát. Az Országos Iroda távol van attól, hogy magához édesgesse őket, de az ő érdekük parancsolja, hogy képviseletüket reá bizzák.

A talmud magyar fordítása. December 8-án tartotta első ülését az a bizottság, a melynek feladata lesz a talmud magyar fordításának eszméjét a megvalósulás felé vinni. Felekezeti életünk néhány vezérfő fia vállalkozott a nagy mű megalkotására. A fordítás és az azzal kapcsolatos munkák végzésére harminc tudós van kiszemelve. A kiadóbizottság elnökei: Báró Herczog Mór, Báró Kohner Adolf, Dr. Mezei Mór, Székely Ferenc és Csepeli Weisz Manfréd. A szerkesztő bizottság tagjai: Dr. Blau Lajos, Dr. Guttmann Mihály, Dr. Hevesi Simon és Szabolcsi Miksa. Igazgató

szerkesztő: Ujvári Péter. A vállalkozás anyagi felelősségét a Wodianer F. és Fiai kiadó cég vállalta.

A gyűlést Dr. *Mezei* Mór elnök nyitotta meg, üdvözölte a megjelenteket, röviden ismertette a gyűlés egybehívásának célját illetőleg és a magyar talmud jelentőségét jelentette, hogy napirend előtti felszólalásra Dr. Bánóczy József és Dr. Kármán Mór egyetemi professzorok jelentkeztek.

Dr. Bánóczy József csak arra kíván rámutatni, hogy a talmud fordítására irányuló kezdeményezés régebb keletű. Az IMIT-ben merült fel. Dr. Mezey Ferencnek volt az indítványa. Az IMIT foglalkozott is vele, sőt két ízben pénzbeli támogatást is kaptak céljaira. Most nem az IMIT mozgalmról van szó, de tervének más úton való megvalósításáról, még pedig hozzájárulása, megkérdezése nélkül. Kéri az értekezletet, hogy küldje ki két tagját az IMIT-tel való tárgyalás céljából és így állapítsák meg, hogyan lehetne a talmudkiadás eszméjét a legjobban megvalósítani.

Dr. Kármán Mór kijelenti, hogy a bizottságban nem vehet részt. Nem helyesli, sőt egyenesen tiltakozik az ellen, hogy a magyar zsidóság mint közügyet kezelje a magyar talmudfordítást s talán hálóját fejezze ki ezzel a tettevel a vérvád oroszországi bukása miatt. A fordítás ellen nincs kifogása, a tudományos vállalkozásnak útját nem állja, de megmondja, hogy a magyar zsidóságnak vagy szerinte helyesebben a zsidó magyarságnak más nagyobb feladatai vannak. Balítéletek eloszlatására kell a magyar talmud, mondotta az elnök, de a talmud eddig sem volt elzárva, hozzájuthatott, a ki bele akart tekinteni. Ám nem is ez előítéletek eloszlatása kell. Látjuk, hogy ezeken tud a társadalom, a tudomány, az igazság győzedelmeskedni. De igenis kell a zsidóság vallásos életének emelése. A talmud a bibliával szemben nem jelent ethikai fejlődést, hanem hanyatlást. A mi erkölcsünk a bibliából ítélendő meg. Ez az igazi világirodalmi remek, nem pedig a talmud. A fejlődés a biblia eszméinek a körülményekhez való alkalmazása. Ezt tette a kereszténység, más irányban ugyan mint mi, de tette. Indítványozza, hogy a zsidó magyarság a biblia tanulmányozására és ennek megkönnyítésére fordítson nagyobb gondot. Létesítsen az egyetem filozófiai szakán evégből két tanszéket. Egyet a biblia tanulmányozására és egyet a biblia utáni kor, nyelv és irodalom ismertetésére.

Kármán felszólalására Mezei elnök felelt, azt mondván, hogy a szónok állásának kiváltsága és a személye iránt való hódolat voltak okai annak, hogy felszólalását félbe nem szakította. Abból a szűk körből, a mely azért jött össze, hogy a talmud magyar kiadása felett tanácskozzék, nem indult ki az iniciativa oly nagy feladatra, mint a minőt az indítványozó az egyetemi katedrák felállításával a bizottságtól vár.

Dr. *Blau* Lajos meglepődését fejezi ki, hogy az értekezleten a talmudkiadásnak kritikusa akadt. Nem cáfolja az ellenérveket és rámutatva arra a nagy harcra, mely négy századdal ezelőtt a talmud körül folyt, hangsúlyozza, hogy feladatunk kiemelni a talmudot a theológiai

civakodás és fajgyűlölet fertőjéből. Irodalmi műnek kell ezt tekinteni. Hogy érdemes-e? erre két nagy kulturáju nép, az arab és a hellén adta meg a feleletet. Mindkettőnek a nyelvére le volt fordítva. A mint ezek irodalmi átültetésre érdemesnek tartották, úgy mi is annak tekinthetjük. Ha mi nem fordítjuk a talmudot, azt mondják, nem merjük. Pedig a talmud soha titkos könyv nem volt. Azután megfelelő idézetekkel demonstrálja a talmud nagyszerű etikáját, kidomborítva, hogy mint gazdag forrása az összes történeti tudományoknak, ne csak önmagáért kívánja a fordítást, hanem a történeti tudományok érdekében is, a melyek ma nagyrészt hamis fordításokkal kénytelenek élni. A fordítással megváltjuk és emancipáljuk a talmudot.

Blau beszédét Dr. Hevesi Simon, Bach Jenő (Szeged), Széll Mihály (Kisvárd) és Dr. Lederer Sándor felszólalásai követték. Utánuk pedig Szabolcsi Miksa levelét olvasták fel, a melyben a fordítás mellett a talmud szövegének közlését kívánja.

Végül Ujvári Péter a bizottság megalakítása érdekében folyt munkáról számolt be, felemlítvén, hogy 220 budapesti és 230 vidéki férfit kértek fel a bizottsági tagságra. Csak nagyon kevés, öregségre vagy betegségre hivatkozó visszautasító válasz érkezett. Sokan lelkeshangu levélben köszönték meg megválasztásukat és a vállalat buzgó támogatását ígérték.

A tisztikar megválasztása után az elnökség azt indítványozta, hogy egy propagandabizottságot alakítsanak, a melynek tagjait a magyar rabbik köréből válasszák. Ennek a bizottságnak megalakításával az elnökséget bizták meg és elhatározták, hogy a kiadóbizottság a hitközségek elnökeihez felhívást bocsát ki, a melyben erkölcsi támogatásukat kéri és engedélyt adtak a kiadó cégnek, hogy a közönséghez intézendő előfizetési felhívást a kiadóbizottság ajánlásával bocsáthassa ki.

Az Országos Izrael. Patronage-Egyesület Székely Ferenc udv. tanácsos elnökletével tartott választmányi ülésén Dr. Hevesi Simon társelnök indítványára elhatározta, hogy ez év folyamán országos izrael. patronage-kongresszust rendez és az előmunkálatok megtételével a központi irodát bizta meg. Azután Székely Ferenc elnök a tervezett leányjavító-intézet felállítása ügyében történt újabb lépésekről szólt.

A tagsági díj (6 korona) Dr. Edelstein Bertalan egyesületi pénztároshoz (Budapest, III., Lajos-utca 9, II. em. 12. a.) küldendő, a kinél az új tagok is jelentkeznek.

TARTALOM: Bacher Vilmos. --- Kármán Mór. Dr. Heller Bernát. --- Maimuni törvénykódexe történeti világításban. Dr. Blau Lajos. --- A predikáció helye. Dr. Steinherz Jakab. A „predikáció” kérdéséhez. Büchler Zsigmond. --- A korpótlék. --- A tanítók lakbérilletménye. --- Egyesületi élet. --- Krónika.